

ГЛАВА VI

ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА ПОСЛЕ ПОВЛАЧЕЊА ПАРТИ- ЗАНСКИХ ОДРЕДА ПРЕМА САНЦАКУ

„Пред нашим партијским организацијама у Србији налазе се сада ванредно важни задаци од чијих извршења зависи читав развитак политичких прилика не само у Србији него великим делом и у свим земљама Југославије, па чак и читавим Балканом.“

(Из децембарског писма ЦК КПЈ упућеног 1941. ПК КПЈ за Србију).

ПАРТИЈСКА РУКОВОДСТВА И ПАРТИЗАНИ У ПОМОРАВЉУ, ОКО ПОЖАРЕВЦА, КОСМАЈА И АРАНЂЕЛОВЦА

После новембарске непријатељске офанзиве наступила је ванредно тешка ситуација за малобројне партизанске снаге и партијска руководства на простору централне Србије. Сви партизански одреди, сем Пожаревачког, повукли су се крајем новембра према Санцаку. Тиме је остао незаштићен од непријатеља већи део територије Посавине Поморавља и Шумадије.

У одсуству јачих партизанских снага, непријатељ је на целој територији централне Србије, ради застрашивања народа, завео страховит терор. По градовима и селима вршена су масовна хапшења, јавна батинања, претреси и реквизиције. По свим срећким местима затвори су били препуни заробљених партизана, партизанских сарадника и симпатизера. Поред одвођења у београдске концентрационе логоре на Сајмишту и Бањици, формиран су „прихватни“ логори у Крагујевцу, Параћину и Смедеревској Паланци. Они ма који еу после мучења по затворима и логорима пуштани кућама саопштавано је да су таоци и да ће страдати ако се партизани појаве у њиховим селима.

Уз немачке и недићевске наредбе о паљевини кућа и конфискацији имовине свакоме ко на било који начин укаже помоћ партизанима, објављиване су „амнестије за заведене партизане“ и спискови стрељаних на многим стрелиш-

тима по свим градовима. Наступили су дани у којима је, како се говорило, „глава била јефтинија од куршума“.

Читаву територију централне Србије запоселе су у то време јаке непријатељске снаге. Као помоћ немачким трупама, пребачене су у ове крајеве и бугарске окупационе јединице. Почетком 1942. године једна бугарска дивизија са штабом у Њуприји запосела је територију јагодинског и крагујевачког округа. Према Пожаревцу пребачени су одреди Руса-белоемиграната у јачини од око две хиљаде војника.

Ослањајући се на помоћ окупатора и користећи заплашеност народа, ојачали су петоколонашки оружани одреди. У одреде недићеваца, жандарма, љотићеваца и четника Косте Пећанца окупљају се декласирани елементи, криминалци и неки остаци разбијених четника Драже Михаиловића.

Поред немачко-бугарских посада по градовима и око пруга, белогардејаца, недићевско-љотићевских одреда и жандармерије, у Србији је крајем 1941. и почетком 1942. године образовано 35 одреда Пећанчевих четника. Према списку команде Недићеве жандармерије код које су они били регистровани и којој су били подређени у оперативном, дисциплинском и материјалном погледу, на простору централне Србије почетком 1942. године налазила су се 23 четничка одреда, са око четири и по хиљаде четника.¹

По налогу окупатора, недићевски, четнички одреди и жандармерија обнављали су среска начелства и општинске

¹ Према овом списку рапоред четничких одреда, називи имена и број људства био је следећи:

1. Четнички одред Војв. лесничког, Умка, Живковић Божа, 290 четника.
2. Четнички одред Војв. савског, В. Орашје, Влаховић Вук, 130 четника.
3. Четнички одред Војв. шумског, Гроцка, Стојановић Пера, 80 четника.
4. Четнички одред Војв. ор. банатског, Сопот, Мајсторовић Илије, 90 четника.
5. Четнички одред Војв. торлачког, Бели Поток, Јанковић Божа, 150 четника.
6. Четнички одред Војв. I торлачког, Барошевац, Вукићевић Раде, 147 четника.
7. Четнички одред Војв. посавеког, Обреновац, Спасић Столе, 327 четника.
8. Четнички одред Војв. качерског, Лазаревац, Миловановић Љубисав, 150 четника.
9. Четнички одред Војв. »осмајског, Јунковац, Никчевић Никола, 247 четника.
10. Четнички одред Војв. венчанског, Венчане, Ђаковић Тихомир, 112 четника.
11. Четнички одред Крајинско-хомољско-поречки, Неготин, Адамовић Анђелко, 700 четника.

управе. Обновљене су и жандармеријске станице и уведена стражарења сељака на пругама. Под претњом спаљивања села и депортације у логоре образоване су свуда страже ради „чувања села од комуниста“. Наоружане са по којом пушком и мало муниције, оне нису представљале нешто озбиљније у војничком погледу, али су у неким селима, под руководством петоколонаша, извештавале о кретању партизана па чак и учествовале у претресима терена, и наносиле по некад велике штете покрету.

О том заједничком настојању свих реакционарних снага да уз помоћ окупатора угуше револуционарну борбу народа коју је организовала Комунистичка партија, Централни комитет је писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију у децембру 1941. године:

„У последњим данима“ — пише у овом писму — „примећује се све веће уједињавање четничких фракција свих боја на платформи борбе против наше партије. Исто тако примећује се активнија сарадња свих четничких формација са окупатором против партизанских одреда . . . Јасно је да се на тај начин окупља један реакционарни великосрпски центар који ће одиграти руководећу улогу реакционарну, без обзира на судбину немачких и италијанских окупатора. Тај реакционарни великосрпски центар опасан је за све народе Југославије. У њему се несумњиво ствара сутрашњи

12. Четнички одред Војв. тамнавског, Уб, Босиљчић Будимир, 475 четника.
13. Четнички одред Војв. младеновачког, Ковачевац, Војиновић Јован, 45 четника.
14. Четнички одред Војв. београдског, Гружа, Радичевић Милун, 160 четника.
15. Четнички одред Војв. космајског, Кнић, Ракић Света, 60 четника.
16. Четнички одред Војв. звишког, Кучево, Јевремовић Војислав, 352 четника.
17. Четнички одред Војв. смедеревског, Смедерево, Бијанић Тимотије, 105 четника.
18. Четнички одред Војв. Свете Рудничког, Страгари, Радичевић Светомир, 110 четника.
19. Четнички одред Дошогружански, Губеревац, Недељковић Милован, 166 четника.
20. Четнички одред Горњогружански, Топоница, Павловић Живадин, 80 четника.
21. Четнички одред Војв. левачког, Брус, Станојевић Никола, 200 четника.
22. Четнички одред Војв. крагујевачког, Крагујевац, Нешић Тоба, 140 четника.
23. Четничка чета „Карађорђе“, Крагујевац, Ристић Божа, 50 четника.

(Оригинал у архиви В.И. Института, Рег. бр. 26/2-4, Кутија 1.)

главн-и непријатељ ослободилачке борбе народа Југо-славије, а данас је главно упориште окупатора. Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше партије у Србији".
(Зборник док. НОР, Т1 К2, док. 78.)

Добро наоружани непријатељски одреди су стално вршили претресе терена. Концентришући се повремено према појединим крајевима, они су настојали да уништу партизанске јединице и онемогуће рад партијских руководства и организација на терену.

Присуство јаких непријатељских снага наметало је партизанима нов начин борбе. Место јаких партизанских одреда, постављало се стварање мањих, покретних јединица које би, ослањајући се на илегалне организације на терену, биле способне да непрекидно задају изненадне ударе непријатељу. Таква оријентација дата је и у писмима која је ПК КПЈ за Србију слао појединим партијским руководствомима у централној Србији.

„Учините све“ — каже се у писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 9. децембра упућено ОК-у Пожаревац — „да партијску организацију учврстите тако да повлачење одреда или казнене експедиције не могу да прекину континуитет у раду . . .

Ради већих снага непријатеља које се налазе на вашој територији, ради издаје Дражних и ради зиме, која би могла да омета кретање и дејство одреда, повећајте будност до максимума, створите чврсте пунктове на које можете да се ослоните и у најтежим моментима, прилагодите за те прилике формације (јачине) одреда, одржавајући њихову чврсту повезаност, тако да ни у једној прилици не буду ваши одреди нападнути, већ да они изненаде и брзо нападају не дозвољавајући непријатељу јаче концентрације или покушаје да опколе ваше одреде. Ваша чврста повезаност са народом биће вам најбоља заштита од непријатеља, а најјача помоћ у борби против окупатора и његових слугу".

(Зборник док. НОР, Т1 К2, бр. 74.)

При спровођењу ових директива на терену, партијска руководства су морала да савладају огромне тешкоће. Најјаче непријатељске снаге и најбезобзирнији њихов терор захватили су у тим данима управо оне крајеве где је за време општенародног устанка покрет био најмасовнији и где су постојале најбројније партијске организације и упоришта. Прогонима непријатеља нису били изложени само парти-

зани који су се изгубили од својих јединица или су због малодушности дезертирали, остајући да се скривају по родбини и око својих кућа. Хапшени су, стрељани, јавно батинани и одгоњени у логоре комунисти, омладинци, чланови народноослободилачких одбора, рођаци партизана, па чак и далеки симпатизери. У тим прогонима претрпеле су велике губитке скоро све организације на целој територији централне Србије.

После повлачења партизанских одреда према Санцаку, у овим крајевима остале су, изузев Пожаревачког партизанског одреда, само поједине мање војне јединице. Њихову покретљивост отежавала је незапамћено хладна зима и велики снегови, који су их присиљавали да се држе села и онда када су у близини биле јаке непријатељске снаге. На снегу су остајали трагови партизанских колона и непријатељ је, користећи бројну премоћ у људству, техници и наоружању организовао свакодневне потере и претресе терена. Партизански водови који су враћени у Поморавље препуштени сами себи, без партијског руководства и организација на терену, претрпели су брзо један за другим тешке губитке. Пожаревачки партизански одред је стално био изложен са свих страна нападима јаким непријатељских снага. Трећи шумадиски батаљон се осуо под ударцима непријатељске офанзиве, а малобројна космајска партизанска чета, која је формирана од бораца заостајих од одреда, поред губитака, одржавала се само захваљујући помоћи народа и партијске организације на терену.

Једини начин да се у таквим условима очува борбено расположење народа и уклоне непријатељским ударцима малобројне партизанске јединице било је обнављање илегалних организација на терену, политички рад по селима и стална веза са народом, без обзира на тешкоће и жртве. Али се и за то крајем 1941. на територији централне Србије налазио мали број партијских радника. Од партијских руководства остали су на свом терену само Пожаревачки и Аранђеловачки окружни комитет, а на целој територији ОК КПЈ за Београд Срески комитет КПЈ за Космај.

Ови партијски комитети међусобно нису били повезани, а у то време прекинуте су биле везе и са Покрајинским комитетом КПЈ у Београду. Та чињеница је представљала још једну тешкоћу за партизана и партијске раднике. Кретање партизанских војних јединица морало се ограничити на властиту територију и онда када су на њој биле концентрисане јаке непријатељске снаге а у политичком раду на терену недостајала је међуообна сарадња и испомагање.

Поред свих ових тешкоћа, захваљујући раду партијских руководства која су остала на свом терену, партизанска борба у централној Србији настављена је без прекида и

проширивала се постепено и на подручја која су са партизанским одредима напустили и партијски комитети. У 1942. години, на предлог Аранђеловачког окружног комитета, ПК КПЈ за Србију је проширио територију овог комитета са срезovima: гужанским, лепеничким, крагујевачким и градом Крагујевцом. Срески комитет за Космај, као Окружни комитет КПЈ за Младеновац, обухватио је територију ранијег Окружног комитета КПЈ за Београд као и јасенички срез, а Пожаревачки окружни комитет проширио је делатност на територију моравског и ресавског среза.

Упркос сталном притиску непријатеља, партијска руководства су успела упорним политичким радом да очувају борбено расположење народа на једном од најосетљивијих подручја за непријатеља, да ојачају и обнове партизанске одреде и образују прве јединице народнослободилачке војске у ужој Србији.

Основа ове оружане борбе било је масовно учешће у покрету народа у „гвозadini“. После сваког хапшења обновљане су партијске, скојевске и омладинске организације, активи жена и илегални народнослободилачки одбори. Сталним политичким конференцијама, и под утицајем оружаных партизанских акција, створена су по скоро свим селима јака партизанска упоришта.

Сећање на „партизанске републике“ из првих дана устанка дубоко се урезало у свест људи. Сада су тај исти назив народ и партизани давали селима која су у појединим раздобљима борбе била центар политичке и оружане активности у појединим окрузима и орезovima. У „партизанским републикама“ борци који су се у сукобима са непријатељем губили од одреда могли су без тешкоћа да се повежу са својом јединицом. Ту су се налазили партијски и обавештајни пунктови и партијске технике, а партизанске чете су могле безбедно да се одморе и среде под стражом наоружаних илегалних сеоских десетина. Била су то „партизанска села“ у којима је окоро читаво становништво узимало учешћа у илегалној партизанској борби, без обзира на бројне прогоне и хапшења.

Крајем 1941. године, после непријатељске офанзиве, када је централну Србију захватио терор окупатора и његових сарадника, у најтежој ситуацији нашли су се, враћећи на свој терен, партизаноки водови у горњем Поморављу.

Приликом повлачења партизанских јединица крајем октобра 1941. године, повучена су из ових крајева партијека

руководства и скоро читаве партијске и скојевске организације. Већ у првом налету непријатеља били су растурени народноослободилачки одбори и друге организације на терену, тако да су у беличком и параћинском срезу остала само по два члана Партије а у левачком два члана Партије и један скојевац. Без везе са партијским руководством и пред терором непријатеља и они су се убрзо пасивизирали. Одсуство сваке политичке активности још више је погоршавало ситуацију у селима заплашеним масовним терором.

У таквој ситуацији брзо су били разбијени и партизански водови. Препуштени сами себи, без подршке и помоћи организација на терену, гоњени непријатељским потерама, наилазећи свуда на заплашене људе због непријатељских паљевина, хапшења и депортације, партизански водови су се из дана у дан осипали. Поједини деморалисани борци напуштали су партизанску колону, неетајали на застанцима, други су гинули у непрекидним борбама са непријатељским јединицама.

Параћински вод је већ по повратку из Дулена доживљавао на сваком кораку нове губитке. Од 30 партизана до Лухора је 10 дезертирало. По снегу и без хране, 20 бораца је стигло на планину. Ту се вод поделио на два дела — командир Божа Жарић је са групом бораца сишао да испита могућност за пребацивање у моравски срез, а политички комесар Мита Димитријевић остао је са другом групом на планини. Неко од заробљених партизана изао је групу на Лухору и она се, нападнута од четника, разбила на два дела. Девет бораца са Францом Розином прешло је Мораву код Ракитова и прикључило се Ресавској чети. Одмах сутрадан, са још једном десетином Ресаваца, заробљени су од четника и предати Немцима, а касније, 25. децембра, стрељани у Лапову.

Политички комесар је са неколицином бораца кренуо према Босни. Ноћу између 11. и 12. новембра они су са љотићевцима водили борбу код Лебана. Сви борци ове групе изгинули су или заробљени. Једино је група са командиром успела да се пребаци преко Мораве и код Врнче прикључи Озренском партизанском одреду.

Слична је била судбина и осталих водова који су се вратили из Дулена да прикупе у беличком срезу дезертере и сачекају повољну прилику за поновно дизање устанка.

Вод Стевице Живановића од 30 партизана напале су 11. новембра јаке немачке, недићевске и четничке јединце код села Стражила. Обе стране имале су знатне губитке. Партизани су се повукли и непријатељ је запалио село. Сутрадан су, вршећи претрес терена, на овај вод наишли недићевци код села Бунара. У овој борби погинула су 4 и

рањена 2 недићевца а погинула су и 3 партизана. Неколико дана касније, 16. новембра, одред недићеваца из Јагодине, са Београдским и Рековачким четничким одредом, поново се приликом претреса терена сукобио са овим беличким партизанским водом на Шантаровачкој коси. У двочасовној борби опкољени партизани су остали без муниције. Водник Живановић је извршио самоубиство ставивши под себе последњу бомбу. Преосталих десет партизана и једна партизанка заробљени су.

Други вод од 30 партизана налазио се тога дана такође у близини Шантаровца. Када је дознао за исход борбе на Шантаровачкој коси, водник је наредио борцима да сакрију оружје и да се разиђу. Поред противљења комуниста, вод је распуштен а група бораца која се није сложила са овом одлуком вратила се и прикључила одреду са којим се касније повукла према Санџаку.

После разбијања водова, већина ових бораца који су се вратиш кућама предала се непријатељу из страха за себе и овоје породице. Оне који су се скривали хватали су четници и недићевци приликом блокада села и претреса терена. Тако се у Поморављу покрет даље развијао само у северним крајевима, где су деловали Пожаревачки и Младеновачки окружни комитети партије и јединице Пожаревачког и Коомајског партизанског одреда.

У току 1942. године, Покрајински комитет КПЈ за Србију је у два наврата покушао да успостави везу са неким од партизана који су се скривали на планини Буковику и да обнови организације око Параћина. Први пут је са овим задатком из Београда долазила Лепа Лалош Вујошевић, а други пут је то покушала Стојанка Радошевић. Оба покушаја претрпела су неуспех и организације НОП-а у доњем Поморављу нису обновљене до ослобођења ових крајева.

После пада слободне територије, Пожаревачки окружни комитет партије окупио је, поред свих тешкоћа, код манастира Тумана преостале борце неких чета Пожаревачког партизанског одреда. Зима, глад, присуство јаким непријатељских снага, а посебно губитак слободне територије и погибија команданта одреда, који је уживао велики углед у том крају, утицали су на морал и народа и бораца. По селима су се на све стране кретале непријатељске јединице вршећи претресе и хапшења. Малодушнији борци, углавном са села, бежали су и скривали се око кућа или се предавали ^{вс}РУЈући у Недићеву „амнестију“. Неки су покушавали да нађу уточишта, преко зиме и испред потера, код горњачких четника. Један део одреда повлачио се према Хомољу и

даље према Крајини, покушавајући да успостави везу са суседним партизанским јединицама, а други се, непрекидно нападан од непријатеља, повлачио беспутним планинским гробенима према Деспотовцу.

Окупљене борце код Тумана Окружни комитет је успео да среди и упути понова на терен у борбу. Била је то, у ствари, главнина Пожаревачког партизанског одреда од око 200 бораца. Под командом Божидара Ђорђевића Буђонија и политичког комесара Петра Стојановића Металца, они су по повратку из Тумана започели своју „децембарску офанзиву“. Првог децембра партизани су ушли у Мало Црниће и демо-**Јшрали** млин који је радио за немачку војску, а у селу Божевцу су запленили 4000 кг пшенице намењене окупатору.² Ноћу између 8. и 9. децембра нападнуте су и демо-Јшране железничке станице Јбубиње, Звижд и Раброво—Клење.³ Истог дана, посечени су телефонско-телеграфски стубови у близини железничке станице Пожаревац.⁴ Петнаестог децембра извршен је напад на недићевце у Раброву. Заробљено је 35 војника и подофицира и 2 официра. Изненађени, недићевци нису уопште успеши да пруже отпор. Заплењена је 31 пушка, 3 пушкомитраљеза, 150 бомби, 4 сандука муниције и много друге опреме. Заробљеним недићевцима партизани су одржали говор позивајући их да не иду у братоубилачку борбу а затим су их пустили.

Већ ове прве акције и борбе повратиле су борбено расположење бораца и народа. Одреду је тога дана пришло око 30 нових бораца из Раброва, а прикључио се и један део одреда који је са замеником команданта одреда Жиком Поповићем после састанка у Брезници кренуо да се повеже са штабом одреда и осталим четама.

Из Раброва, Пожаревачки одред је кренуо према Голупцу, изненадним нападом партизани су успели да заробе 40 љотићеваца и да заузму град. После Голупца извршен је напад на Велико Градипгге. Непријатељ је и овде разбијен а заплењене су веће количине оружја, муниције и опреме.⁵

Партизани су се мало задржавали у ослобођеним местима, али је освајање градова имало велики одјек у целом крају. Ови успеси Пожаревачког одреда учинили су да се брзо забораве тешки новембарски дани. Народ је причао како „иде си Јша партизанска војска“, а поједини деморалисани борци који су у новембру напустили одред сада су се на позив партизана понова јављали у чете.

² ВИИ рег. бр. 4/4 — 1 К-52

³ ВИИ рег. бр. 30/3 — 1 К-51

⁴ ВИИ рег. бр. 13/1 — 1 К-52.

⁵ Види о овим борбама документ бр. 82 Зборник НОР, Т1 К2.

Партизански успеси будили су наду за поновно протеривање непријатеља, чија су зверства добијала такве размере да је долазило понегде до отпора и у редовима петоколонашких јединица. По њима је био нарочито познат недићевски пуковник Шиндлер-Бабић. У једном сукобу у Пожаревцу он је убио војводу Битољског четничког одреда Карапашића, после чега је 70 четника пришло Пожаревачком партизанском одреду.

Непријатељске јединице које су се окупљале према Пожаревачком одреду изненада су 23. децембра извршиле напад на партизане код Мустапића. После једночасовне борбе одред је био принуђен на повлачење. У овој борби погинуо је полштитчки комесар Пете чете Алија Фотић Млинар, а заробљен је бивши командир ове чете Константин Старчевић Коста. Два дана касније, Пожаревачки одред је код Мелнице извршио напад на кучевске четнике, али овај напад није успео, па су се партизани после краће борбе повукли.

Децембарске акције одреда привукле су у ове крајеве јаке непријатељске снаге. Током јануара окупило се на територији пожаревачког округа око 4 500 хиљаде непријатељских војника. У Пожаревцу, Костолцу, Кленовику, Малом Црнићу и Божевцу налазило се око 6—700 немачких војника и око 2000 Руса-белогардејаца. Поред тога, у овим местима се налазило око 300 недићеваца, љотићеваца и жандарма. Око 470 недићеваца и љотићеваца налазило се у Петровцу, Голупцу, Великом Градишту и Раброву. У Кучеву је било 350 а у Горњаку око 7—800 четника Драже Михаиловића.

Непрекидним покретима Пожаревачки одред је успео да избегне јаче концентрације непријатеља и да настави са изненадним нападима и акцијама. Крајем децембра партизани су се сукобили са недићевцима код Рановца и успели да их разбију. Петог јануара у Божевцу код Пожаревца извршен је напад на жандарме који су одузимали храну по селима. Заробљено је 20 жандарма и полицијски писар а реквирирана храна враћена је сељацима.⁶ Поред разоружавања сеоске страже у Пољани и Лучицама, 14. јануара партизани су одржали збор у Кулској општини.

Ситуација у којој се Пожаревачки одред налазио постајала је из дана у дан све тежа. Непријатељски одреди, међу којима су предњачили четници Драже Михаиловића, претресали су куће, пљачкали и злостављали народ, због чега је по сељима завладао страх. Непријатељске колоне појављивале су се са свих страна по шумама и планинским

⁸ Зборник докумената НОР, Т1 КЗ, док. бр. 4.

беспућима. Испред ових непријатељских потера партизани су се постепено повлачили према млавском срезу, док су се непријатељске јединице окупљале око њега са свих страна:

„Ма колико да је наш одред покретљив“ — пише у извештају ОК КПЈ за Пожаревац — „ипак су тешкоће врло велике и они су нас потпуно блокирали, тако да не можемо никуда да се повлачимо са наше територије. Свакодневно су сукоби између нас и непријатеља у којима и ми и непријатељ имамо редовно губитака.

Непријатељ је безобзиран. Он свакодневно претреса села, (блокира крај и врши детаљан претрес) хапси, туче и стреља.

Народ је врло преплашен, и ма колико да су симпатије за партизана велике и да свакодневно све више и више расту, велики страх чини да се чак и најоданији симпатизери смртно боје и најмање услуге коју у ове дане чине. Наши су остављени често да умиру само зато што није имало где да их се склони.

Дакле, другоги, ситуација је за очување ово мало снага врло тешка и озбиљна. Вероватно су непријатељске снаге тако јаке у нашем крају највише зато што је богати Стиг раније био отет његовој пљачки и сада се она врши брзим темпом наваљујући на нас, јер му ми ометамо ту пљачку. Но, ми поред свих тешкоћа улажемо и уложићемо макеимум напора и опрезности да очувамо наше снаге, да не дозволимо да нас непријатељ опколи, да му непрестано дајемо ударце и да га ометамо у пљачки“.

(Зборник док. НОР, Т1 К3, док. бр. 32)

На територији млавског среза одреду су ее прикључили преостали борци Десете и Једанаесте чете који су се вратили на овај терен после дугих и тешких маршева по снегом засутим хомољским гребенима према Деспотовцу. После сукоба са Немцима код Панкова, где је погинуло 12 партизана и са недићевцима приликом њиховог продора у Петровац, ове две чете су се повукле према Милошевцу. Да би се снабделе муницијом, оне су извршиле напад на недићевце у овом селу. Напад није успео и партизани су били присиљени данима да се повлаче по врлетним крајевима под снегом, непрекидно гоњени и нападани од непријатеља. Притиснуте одасвуд, ове две чете су тих дана преговарале са четницима да им дозволе да се склоне на њихову територију. Четници су тражили да борци предају оружје. Одлучивши да се на извесно време склоне у планине у Буровцу, отпугнени су кућама болесни и рањени борци. При покрету

према Липовици, овим четама се прикључило 9 преживелих бораца Параћинскохупријске чете. Обе чете су тада бројале укупно 80 бораца. У Липовици, 27. новембра, партизане су опколили жандарми и четници војводе Блашка Михајловића. Главнина чете се под борбом пробила из села. Комесар чете Раде Бисић са једном десетином прихватио је четничку лонуду да остану код њих и предају оружје. Видећи их са четницима, десетина бораца Параћинскохупријске чете такође је пришла овој групи партизана. Пошто су их разоружали, четници су ових 20 бораца предали Немцима у Ћуприји. Сви заробљени партизани, сем политичког комесара Бисића, стрељани су 25. децембра у Лапову крај Мораве. Преостале борце ове чете напали су четници на коси код Ђуринаца, па су се морали повући према Проштинцу, где су их поново напали четници. Борци су у то време имали једва 5—6 метака, па су се повукли према Дубници. Неко време партизани су се скривали око села Дубнице, Витежева, Орешковице и Породина. Често су проводили дане у снегу да би избегли нападе непријатеља. Борцима је саопштено да они који не могу да издрже тешкоће могу да иду кући, али је само један партизан напустио чету. Сутрадан су партизане између Буровца и Дубнице напали недићевци, па су се преостали борци повукли према Рановачком Црном врху и ту спојили са главнином одреда.

Петнаестог јануара 1942. године, Пожаревачки одред на Рановачком Црном врху напале су јаке снаге недићеваца четника и жандарма. Партизани су се налазили на положајима према Манастирици и на Црновршкој коси изнад куће Барбуловића. Борбе су почеле око подне. Пијани непријатељски војници, који су јуришали по високом снегу, претрпели су велике губитке. Изгинуо је нарочито велики број кучевских четника.

Напад је био одбијен, али је постојала могућност да непријатељ довођењем још јачих снага потпуно уништи одред. Увече и целог сутрашњег дана одржавани су састанци да би се донела одлука шта даље треба предузети. Група војних руководиоца и политичких радника донела је одлуку да се одред растури у петорке ради „зимовања" и да се на пролеће окупи и настави борбу. Приликом саопштавања одлуке, дошло је до оштрог супротстављања једног броја чланова Партије и командира. Те ноћи партизани су напустили Црни врх. Они који су одбили да прихвате одлуку пробијали су се са јединицама из обруча. Остали су у мањим групама кренули разним правцима — према Старчеву, Мишљеновцу и у правцу Кучева. Повлачећи се са Црнот врха, група кола је ишла са политичким комесаром одреда Чедомиром Васовићем разбијена је у сукобу са

четницима. Мању групу бораца, са комесаром одреда, четници и жандарми су понова напали на вису Ракита. У борби код Каонске бандере погинула су четири партизана и политички комесар Пожаревачког одреда.

Одлуку о разбијању у петорке и „зимовању" одбила је да изврши чета којом је командовао Миша Савић Ђурчија. После силаска са Црног врха, поред других мањих акција, она је ноћу између 5. и 6. фебруара близу Пожаревца, код Топонице, сачекала у заседи и разоружала већу групу Јћотићеваца. Пошто су борци били боси и слабо обучени, они су од љотићеваца одузели и уноформе. Затим су им одржали говор, позвали љотићевце да не служе више окупатору и онда су их пустили да оду.

Изводећи ове акције, чета се ипак прилично необазриво и дуго задржала на малом простору. Шеснаестог фебруара недићевци су захваљујући томе успели изненада да је опколе код Драговца и да јој у вишечасовној борби нанесу тешке губитке.

Обавештен о одлуци на Црном врху, Окружни комитет Партије одмах је предузео мере да се спречи потпуно растурање одреда.⁷ За политичког комесара одреда постављен је др Бошко Вребалов, који је до тада био начелник санитета у одреду. Штаб одреда је 27. марта издао и проглас под насловом — „Партизани своје народу", у коме се позива на ступање у партизанае и настављање борбе против окупатора и његових сарадника. Поред осталог, у прогласу је писало:

„Теби се обраћамо, ми, твоји синови, деца твоја, крв твоје крви . . . Твоји партизани који су једини остали верни теби, твојој борби и твојој слободи — пипту ти:

Пошли смо на тежак пут, али нама драг. Пошли смо да се боримо за слободу и срећу свога народа, пошли смо да наш мукотрпни живот учинимо бољим, пошли смо да нашом крвљу натопимо темеље новог живота који стварамо.

Сада смо у борби са непријатељем остали сами, јер само партизани данас воде борбу против окупатора и издајника.

Сами смо, али не и усамљени, јер је са нама сав поштени народ, сви они који су за слободу наше земље, нашег народа ...

Онима који су увек били на грбачи народа, онима који су увек трговали са интересима народа, онима за које је свето само оно што користи њиховој кеси — било

⁷ Институт за историју радничког покрета Србије, док. бр. 1282.

је и овога пута драже чување *својих интереса на и по цену издаје* народне слободе и народних права.

Ми настављамо борбу са још већом вером у нашу победу. У досадашњим борбама изгубили смо много својих добрих и много храбрих бораца, много врлих народних еинова...

Слобода се не добија на златном таџиру. Зато сви ви који жарко љубите слободу, сви ви који сте угњетени и обесправљени пођите оа нама, вашим партизанима, да наша права отмемо од издајица." ...

(Оришнал у Институту за историју радничког покрета Србије под бр. 8597).

Али поред тога што је главнина одреда била сачувана, одлука о „зимовању" нанела је Пожаревачком одреду знатне нггете. Поједине раздвојене групе, без међусобне везе и помоћи партијских организација, страдала су од непријатељских потера. Враћајући се на свој терен, групе бораца Моравске и Ресавске чете наишле су на потпуно измењену ситуацију у срезовима. Некадање партизанске сараднике непријатељ је похапсио или заплашио терором. Требало је стварати нове везе и нова упоришта по селима. Стално присуство непријатеља отежавало је још више услове за одржавање ових група на терену. Ноћу 1. фебруара, у село Кушиљево стигао је са десетином бораца командир Ресавске чете Лазар Стојановић. Ту су се раздвојили на неколико групица и договорили да се на пролеће понова окупе и продуже борбу. Другог фебруара, Лазар Стојановић са још тројицом партизана, опкољен је од жандарма у кушиљевским колибама. При покушају да изађе из колибе погинуо је партизан Милутин Миладиновић, а исто тако и Радослав Јовановић. Излазећи из колибе, Стојановић је убио жандармеријског наредника и бацио две бомбе. Користећи забуну жандарма, успео је да се пробије из обруча са партизаном Бором Николићем према Морави. По снегу нису могли да се удаље. Лазар Стојановић је тешко рањен у кук и сломљене су му обе ноге. Тако су их жандарми заробили. У хладном ходнику кушиљевске општине, Стојановића су оставили да рањен лежи на поду целу ноћ и цело преподне 3. фебруара. Пошто је био популаран у овом крају, петоклонаши су **хте** да га види већи број сељака. Тек по подне пребачен је у болницу, а затим у затвор, где је зверски мучен да изда партизанске сараднике и остале борце. Уместо признања, он је говорио о праведности народне борбе. Увече је из његове ћелије допирала песма: „Напред на барикаде, напред". У зору 9. фебруара петоклонаши су га изнели из затвора и обесили о бандеру у центру Свилајн-

ца, а ради застрашивања оставили су га да виси неколико дана.

На сЈШчан начин страдала је и група Ресаваца која се скривала по селима Дубници, Бусуру и Табановцу. Непријатељ је такође похватио и све борце који су се „склонили“ у Петровац и многе друге који су се скривали по селима.

Попуњени штаб Пожаревачког одреда поделио је окупљене групе бораца у пет мањих чета, које су почетком 1942. године деловале у разним крајевима округа.

Док је главнина Пожаревачког партизанског одреда у току децембра 1941. и јануара 1942. године оперисала на својој територији, један део одреда кретао се према Крајини, покушавајући да успостави везу са Крајинским партизанским одредом.

После састанка у селу Брезници, крајем новембра, ова партизанска јединица, састављена од делова 6. 7. и 8. чете под командом Велимира Маркићевића Макса, кренула је на такозвани Крајински марш. То је био дуг и мучан дут преко планина под снегом, праћен честим сукобима са четницима. Неколико недеља су промрзли борци, без хране, лоше одевени и обувени разгонили четничке групе по брдима. Пожаревачки партизани су у овом маршу стигли у близину Неготина, не знајући да је Крајински партизански одред разбијен још крајем октобра. Поггго нигде није нашла Крајинске партизане, ова партизанска чета кренула је назад према Пожаревцу. Приликом повратка, у скоро непрекидној борби са четницима, праћени великим међавама и ветровима, партизани су претрпели тешке губитке. Преостали борци, промрзли и скоро неспособни за борбу, стигли су у реон Жагубице и одлучили да потраже уточиште код горњачких четника. Четници су их примили као и све остале партизанске групе које су се склањале на њихову територију. Борци су разоружани и остављени ту под стражом, а руководиоци стрељани или изручени Немцима и недићевцима.

Разоружавањем ове, и многих других група, у Горњаку се прикупио знатан број заробљених партизана, којима је давана слобода уколико би се пријавили у четнике.

У то време четнички капетан Богдан Дакић добио је од Недића дозволу да формира одред који би прешао у Босну да се бори против партизана и „штити Србе од усташких покоја“. Уз сагласност мајора Пилетића, Дакић је овај одред образовао од горњачких четника.

Дакићевом „Босанском одреду“ прикључио се и капетан Предраг Марковић, пошто је изгубио везу са Окруж-

ним комитетом Партије. Он је позвао са собом и већину заробљених партизана, објашњавајући им да се у Босни могу придружити некој од партизанских јединица.

Почетком јануара, обучено је у зелене петоколонашке униформе око 240 четника и заробљених партизана. Из Горњака су пребачени у Пожаревац, а затим преко Београда возом до Дрине. Како су носили на рукавима беле траке, народ их је прозвао „белотракашима“.

Одред се сукобио са недићевцима и усташама на Дрини, али је успео да пређе у Босну и прикључи се четницима мајора Дангића. Приликом сусрета са партизанима 15. фебруара 1942. године код Хан Пијеска, капетан Предраг Марковић са 130 бораца овог одреда прикључио се Првој отролетерској бригади.⁸

Пожаревачки партизански одред је после измене одлуке о „зимовању“ понова почео да врши акције. Ноћу између 26. и 27. фебруара спаљена је општинска архива у селу Манастирици. Десетог марта извршен је напад и разоружавања петоколонашка „милиција“ у Миријеву. Заплењено је 10 пушака, 4 револвера, нешто муниције, цокула, шињела и остале опреме. Партизани су 12. марта спалили општинске архиве у Стамници и Кнежици, а 14. марта извршили напад на железничку станицу ЈБубиње. Уништена су ева постројења и телефонско-телеграфски уређаји. Шеснаестог марта извршен је напад на железничку станицу Сираково. Уништена су ева постројења и уређаји. Тих дана попаљене су архиве општинских управа у селима Оиракову, Мајиловцу, Миљевићу, Шувајићу, Доњој Крушевици, Браничеву, Десини и Печаницама. Партизани су између Петровца и Кучева спречавали сечу шуме за немачку војску, а једна партизанска десетина сукобила се код Беликог Градишта са око 200 недићеваца. Партизани су успели да се пробију из обруча. У борби су погинула 2 партизана и 3 недићевца.⁹

Радећи на сређивању ситуације у одреду, Окружни комитет је 14. марта упутио партизанима члановима КПЈ писмо у коме се, поред потребе вршења војних акција, истиче важност политичког рада са народом. Ове политичке задатке поставио је партизанским јединицама Окружни комитет још у јануару месецу,¹⁰ када је четама стављено у дужност да раде по селима на образовању илегалних на-

⁸ Зборник докумената НОР, Т1 К3, док. бр. 167 — Предраг Марковић Алимпије касније је враћен у Србију као члан Главног штаба за Србију а 1943. године је постављен за команданта Јужноморавске бригаде НОБ. Погинуо је јануара 1944. као пуковник НОБ.

• О овим акцијама види документ бр. 53 Зборник НОР, Т1, К-3.

¹⁰ Оригинал писма у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 8592.

родноослободилачких одбора и одржавају политичке конференције по селима.

Политички рад са народом, стварање и обнављање илегалних организација — народноослободилачких одбора, партијских ћелија, одбора и актива младине и актива жена — био је у то време један од најпречих задатака и за партизане и за партијско руководство. У току непријатељске офанзиве изгнуо је или заробљен од непријатеља већи број чланова Партије у одреду. Спровodeћи терор по градовима и селима, непријатељ је нанео велике губитке и организацијама на терену. Партијска организација је хапшењима и стрељањима која су вршиле непријатељске јединице сведена на половину.¹¹ Велике губитке је претрпела скојевска организација. Народнослободилачки одбори су растурени а велики број одборника стрељан или похашпен. Народ је био заплашен непријатељским терором. На многим местима везе са организацијама биле су прекинуте. Окружни комитет је остао без технике за штампање пропагандног материјала. Неколико месеци рада на ослобођеној територији довело је партијску организацију у такву ситуацију да скоро није имала чланова који се нису јавно истакли као организатори и руководиоци народноослободилачког покрета, а непријатељ је тих дана хапсио и прогонио чак и „далеке еимпатизере“.

Пред налетима непријатеља, који су се непрекидно смењивали у зимским месецима, најмање је страдала партијска организација у северном делу округа који раније нису припадали слободној територији. Окружни комитет се зато почетком јануара пребацио у село Брежане. Одатле је понова успостављена веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и почело успостављање веза са партијским организацијама на терену.

За време боравка у Брежану, извршена је реорганизација Окружног комитета и подељена територија пожаревачког округа на два дела. На партијски рад у голуbacherи, рамски и источни део пожаревачког среза упућен је члан Окружног комитета Божидар Димитријевић Козица. У млавски и пожаревачки срез упућен је Богољуб Стојановић Тина, који је уз то добио задатак да успостави везу са моравским срезом.

Крајем јануара, успостављене су везе са многим партијским и скојевицима организацијама на терену а вршене су припреме и за формирање Окружног комитета СКОЈ-а. Обновљена је партијска техника, која је умножавала разне политичке материјале, летке примљене од ПК КПЈ за Ср-

¹¹ Јануарски извештај — Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1228.

бију и обавештења о злочинима окупатора и његових сарадника на терену.¹²

У то време, успостављена је веза и са Пожаревцем, где је почетком фебруара формирана партијска ћелија од 5 чланова. У граду је обновљена скојевска организација и формиран илегални народноослободилачки одбор у коме је за председника изабран адвокат Рада Марковић. Ове организације су развиле прилично широку лолитичку делатност — одржавани су многи политички састанци, дељени леци и други пропагандни материјал. Већи број људи обухваћен је давањем прилога за народноослободилачки покрет.

Доласком на терен чланова Окружног комитета, успостављене су везе, обновљене су или формиране у току јануара и фебруара партијске ћелије и скојевски активи по многим селима. Поред многобројних тешкоћа, стаљших претреса терена, хапшења, илегални партијски руководиоци су ноћу обилазили села, одржавали конференције и састанке са људима објашњавајући им политичку ситуацију и износећи им задатке у вези са илегалним политичким радом и оружаном борбом.

У току фебруара 1942. године, на територији пожаревачког округа партијске ћелије и скајевски активи постојали су у селима, Смољинцу, Трњану, Брежану, Батовцу, Дубравици, Великом Селу, Црљенцу, Малом Црнићу, Равновцу, Топоници, Набрђу, Ђуракову, Кисилеву, Поповцу, Браничеву, Раковој Бари, Раброву и Породину.

Јачајући партијску организацију, Окружни комитет је почео формирање партијских повереништава за поједине реоне и срезове у округу.¹³

Партијски радници и партизани су током јануара и фебруара формирали илегалне народноослободилачке одборе по селима где су постојале партијске ћелије и скојевски активи, који су тих дана била најјача партизанска упоришта. Цоред политичког рада и сакупљања прилога и оружја за партизане, преко ових организација почело је по селима стварање наоружаних бсрбених десетина које су помагале партизанима, али и саме често изводиле мање акције у селима и по околини. Изводећи ноћу акције у разним крајевима округа, требало је да ове десетине оме-

¹² Оригинал извештаја у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1282.

¹³ У повереништво за рамски срез ушли су Душан Величковић, Врана Милинковић и Слободанка Стефановић, за реон — Живица, Драговац, Врежане, Батовац, Дубравица Бранислав Стојановић, Светислав Ђукић и Младен Дулић, за доњу Млаву и један део Стига повереништво су сачињавали Светислав Урошевић, Милован Ракић и још један члан (име није утврђено) а за реон средње Млаве Бранка Стојановић Доса, Милан Марјановић и Миодраг Несторовић.

тају концентрацију непријатеља према партизанским јединицама, припремајући истовремено и нове борце за одред. Нарочито су у том погледу биле активне сеоске партизанске десетине у Брежану.

Почетком 1942. године, у пожаревачком округу нису постојале посебне организације жена, али жене су били чланови у многим другим а нарочито омладинским организацијама. Око активисткиња-чланова КПЈ и партизанских сарадника окупљао се екуда мањи или већи број жена које су на разне начине пружале помоћ ослободилачкој борби и учествовале у политичком раду.

А

Користећи одсутност већих непријатељских јединица пребачених у борбе са партизанима на југу и у западну Србију, партијска организација у срезовима око Коомаја успела је да се среди, настављајући оружане акције и политички рад са народом. Одлуком Покрајинског комитета КПЈ за Србију, требало је да Срески комитет КПЈ за Космај својим радом обухвати космајски, младеновачки, грочански и подунавски срез. У то време, сем у космајском срезу, партијске и екојевске организације и народноослободилачки одбори постојали су само у неколицини села младеновачког и грочанског среза. Са првим налетима непријатеља, оне су претрпеле знатне губитке. Веза са партијском организацијом у Смедереву била је прекинута. У младеновачком срезу ухапшен је секретар и још један члан Среског повереништва, као и већи број сарадника и симпатизера по селима. Највећи притисак непријатеља био је, међутим, у космајском срезу, где је у маоовном хапшењу комуниста и партизанских сарадника похапшена и већина чланова Среског комитета. За секретара је после тога одређен дотадањи члан ОК-а КПЈ за Београд Андрија Хабуш. Као чланови у овај комитет су ушли Дража Марковић, Јуре Сарић, радник из Смедерева, Мирослав Јовановић Мима, службеник из Београда, а нешто касније и Божидарка Дамњановић Кика, као секретар Среског партијског повереништва за срез младеновачки.

Срески комитет је окупио диверзионе групе које су остале после повлачења одреда. У очекивању да се одред врати, од ових група је крајем новембра 1941. године формирана чета у којој је био 21 борац. Од наоружања је имала 18 пушака, 3 пушкомитраљеза, око 15 револвера тридесетак бомби и већу количину муниције. У чети је тада било 7 чланова КПЈ, којима је, између осталог, стављено у задатак да раде на стварању партијских ћелија у селима по којима се крећу. За командира чете постављен је Славко

Чолић Шпанац.¹⁴ Поред вршења ситнијих акција, чета је имала задатак да организује политички рад по селима, одржава илегалне конференције са народом и формира илегалне народноослободилачке одборе место ранијих које је непријатељ похапсио. Поред тога, стварани су по селима обавештајни пунктови и везе и илегалне наоружане партизанске десетине које би ноћу са партизанима одлазиле у акције. Ради лакшег извршавања ових задатака, чета је подељена у три петорке и две тројке, како би могла да обухвати целу територију.

Поред политичког рада и стварања бројних партизанских улоришта по селима, Космајска партизанска чета је крајем новембра и током децембра извела низ успешних акција у космајском, младеновачком и грочанском срезу. Почетком децембра срушен је мост на друму код Велике Иванче у младеновачком срезу. Због ове акције, у село Пружатово дошло је око 50 недићеваца и четника. Партизани су их изненада напали и непријатељски војници су се разбежали на ове стране. У другој половини децембра, партизанске петорке су обишле све председнике у општинама које су окупатор и петоклонаши обновили и наредили им да дају оставке. У селу Рогачи осуђен је на смрт и стрељан председник општине који је пријавио Немцима 23 сељака а у селу Шепшину извршен је атентат на једног четника.¹⁵

Како о Космајском партизанском одреду, после одлаека према Санцаку, више није било вести, Срески комитет је радио на прерастању Космајске чете у нови одред који би поред ранијег обухватио и територију Другог београдског батаљона Посавског одреда. Припремано је повлачење људи са терена у партизане, а тражена је и од ПК КПЈ за Србију помоћ из Београда у људству, оружју и експлозиву.

Доласком нових бораца из Београда и из села, поред издвајања неких чланова Партије за политички рад на терену, Космајска чета се у другој половини децембра повећала на око 30 бораца.

Крајем 1941. године непријатељ је пребацио јаке снаге у срезове које је држао Космајски срески комитет. Поред немачких гарнизона по ореским местима, Младеновцу, Смедереву, Смедеревској Паланци, Великој Плани, Умци, ојачане су или постављене нове немачке посаде по железничким станицама Кусадак, Влашко Поље, Раља и Рипањ на прузи Београд—Ниш и на прузи Београд—Мала Крсна у Белом Потоку, Малој Иванчи, Малом Пожаревцу, Умчарима, Коларима и Малој Крсни. Обновљене су многе

¹⁴ Зборник докум. НОР, Т1 К-2, док. бр. 71.

¹⁵ О овим акцијама види документа бр. 71 и 79 Зборник док. НОР, Т1, К2.

жандармеријске станице а четнички одреди у Смедереву, Младеновцу, Сопоту, Белом Потоку, Гроцки, Умци и Великом Орашју бројали су око 890 четника. У Смедереву, Смедеревској Паланци и другим местима били су стационарани на дуже или привремено јаки одреди љотићеваца.

Петоколонашки одреди су свакодневно крстарили овом територијом а нарочито крајевима у којима је чешће изводила акције Космајска партизанска чета. Јаке непријатељске снаге и терор по селима уносили су деморализацију не само у народ него и међу борце. Тих дана, дезертирао је командир Космајске чете, иначе шпански борац. Полицијски агент Благоје Драгић „Блажа Келнер“, који се раније, док је покрет био маоеван увукао у одред, покушао је у договору са жандармима да побије на спавању борце Космајске чете. Жандарми су опколили партизане док су „предајивали“ по кућама недалеко од Младеновца. Благоје Драгић „Блажа келнер“ убио је на спавању партизана Боривоја Лазиха Варнаву и Миодрага Божића. Пробуђени овим пуцњима, остали борци су отворили ватру на жандарме и пробили се из обруча.

После ове издаје, Блажа-келнер је као службеник специјалне полиције у Младеновцу са жандармима вршио масовна хапшења по селима где се кретао као партизан са четом, постављао заседе на местима куда је знао да пролазе партизани и партијски радници, носећи на тај начин велике штете покрету.

Масовним хапшењима је крајем 1941. године нарочито био изложен срез космајски. Хапшења су избегли само поједини чланови КПЈ и скојевци по неким селима. Растурени су били и скоро сви народноослободилачки одбори а народ заплашен сталним претресима, батинањима и пљачком. Присуство непријатељских одреда отежавало је кретање партијским радницима. Поред свих ових тешкоћа, Срески комитет КПЈ за Космај успео је већ крајем новембра и почетком децембра да обнови већи број партијских и скојевских организација и формира нове илегалне народноослободилачке одборе, најпре тамо где је био мањи притисак непријатеља а убрзо и у другим крајевима.

Почетком децембра, партијске ћелије у космајском срезу постојале су у Поповићу, Дучини и Парцанима, а бројале су укупно 8 чланова и 6 кандидата за чланове КПЈ. Скојевски активи су постојали у Дучини, Сибници и Парцанима. Народноослободилачки одбори, сем поменутих села, постојали су у Стојнику и Губеревцу, а поред жена чланова ових организација, формиран је и засебан женски

актив у Дучини који је радио на окупљању жена у селу ради политичког рада и прикупљања помоћи за партизане.

Захваљујући политичком раду ових организација и сталном обиласку села од партијских руководилаца и партизана, који су по селима одржавали конференције објашњавајући догађаје у земљи и у свету као и циљеве ослободилачке борбе, непријатељски терор ни у овом срезу није могао да сломи борбено расположење народа, а то се огледало и у сташном јачању партизанских организација и партијских упоришта по селима. У извештају од 15. децембра Срески комитет је о томе писао:

„Формирали смо партијску јединицу у још једном селу од три члана. Секретар Среског комитета је ухапшен и не знамо још до сада шта је са њим.¹⁶ У другом селу ухапшен је члан, под батинама се слабо држао, као и још један искључени члан. Обојица су спроведени у логор у Беотрад. Богдан Милијановић, искључени члан, уташпен, добро се држао на мучењу, под батинама умро. У Дучини су ухапшена 17 сељака и 5 сељанки, мучени су, добро се држали и сви су пуштени. Упркос терору, ни у једном селу нису до сада успели да формирају сеоску стражу. Поред страха од терора, све се више појављује и огорчење код сељака, тако да су сада моментално бољи услови за наш рад него пре”.

(Зборник док. НОР, Т1, док. 79)

Крајем 1941. и почетком 1942. године покретом је нарочито био захваћен срез младеновачки. Први талас непријатељског терора већ је био прошао, и пошто су овамо у данима устанка ређе допирале веће партизанске снаге, и притисак непријатеља је био знатно слабији него у Космају. У децембру 1941. године, Срески комитет Космаја реорганизовао је Среско повереништво Партије у младеновачком срезу.¹⁷

Почетком децембра 1941. године, у овом срезу нарочито је била јака организација у Младеновцу. Две партијске ћелије које су тада постојале у вароши обухватале су политичким радом већи број људи у фабрици цакова и по улицама.

“ Није се могло утврдити о коме је реч, могуће је да се ово односи на Велику Бенић, која је раније била секретар СК Космаја.¹⁷ После ханшења Живадина Перишића, секретар поверенства је постала Божидарка Дамшановић Кика, а чланови Мија Обрадовић, оредшошколац из Међулужја, Миле Перић Брка, радник из Младеновца и Милета Виторовић Сликара, из Шепшина. На стварању скојевских организација радио је Мома Стефановић, средњош. из Бгд., кога је поверенство као политичког радника држало на вези.

Поред Младеновца, партијске ћелије су у то време постојале у Великој Иванчи, Стојнику (пустом), Црквинама, а у току месеца формиране су и у Ковачевцу, Влашки, Шепшину, селу Младеновцу, Границама и Америћу. Партијска организација у ерезу бројала је половршом децембра укупно 25 чланова и 14 кандидата.

Почетком децембра, скојевски активи су постојали у Стојнику и Међулужју, а у току децембра формирани су у вароши и селу Младеновцу, Ковачевцу, Границама, Шепшину, Влашки, Америћу, Јагњилу и Великој Иванчи. Народноослободилачки одбори и одбори народноослободилачког фонда постојали су у Кораћици, Стајнику (пустом), Међулужју, Великој Иванчи. У то време формиран је и Срески народноослободилачки одбор од 7 чланова а убрзо су формирани и нови народноослободилачки одбори у Ковачевцу, Шепшину, селу Младеновцу, Америћу и Влашки.

Знатни број омладинки окупљен је око омладинских организација а формирани су посебни активи жена у Јагњилу и Великој Иванчи и нешто касније у Влашки и Шепшину.¹⁸

По свим осталим селима у космајском и младеновачком срезу постојала су у децембру мања или већа политичка упоришта, успостављене су биле везе преко којих су партијски радници и партизани одржавали илегалне политичке конференције, „предањивали“ и организовали растурање пропагандног материјала.

Изузимајући младеновачки срез, на осталој територији коју је држао Космајски срески комитет КПЈ, нису у то време постојала среска партијека руководства. У сваком од остајих срезова радио је по један члан СК Космаја и по неколико партизана — чланова КП издвојених из чете за рад на терену. На територији космајског среза радио је Дража Марковић,¹⁹ у грочанском Миле Јовановић Мима и Мића Стојковић а у подунавском Јуре Сарић и Јован Крајишник. На територији грочанског и подунавског среза партијске ћелије по селима нису постојале. У децембру је обновљена партијска ћелија у Малом Пожаревцу, а постојао је у то време и по један члан Партије и кандидат и у многим другим селима на територији ова два среза. Но и поред ових организационих слабости, по многим селима у овим срезovima постојала су веома јака партизанска упоришта и прилично велики број људи је окупљен политичким

¹⁸ О стању организације у овом месецу види документ 71 и 79 Зборник док. НОР, Т1, К-2.

¹⁹ У космајском срезу радили су још Љубомир Живановић, Јанко Секулић, Богосав Филиповић и други.

конференцијама и другим формама сарадње у народно-ослободилачком покрету. Таква упоришта су у грочанском срезу постојала у Умчарима, Пударцима, Камендолу, Дражњу, Бегаљници, Врчину и Болечу, а у подунавском у Вучаку, Водњу, Биновцу, Удовици, Сеони, Брестовику, Луњевцу и Бадљевици.

Због широко развијеног пропагандног рада, осећала се на терену велика оскудица у штампаном пропагандном материјалу и вестима. Срески комитет је из Београда у то време добијао само један примерак „Обавештења“, која су садржавала извештаје са бојишта у земљи и у свету. Партијско повереништво среза младеновачког је за то, по налогу Среског комитета за Космај, почетком 1942. године организовало прву партијску технику у овом крају. Техника је била смештена у кући Косте Виторовића у Шепшину. У овој општини радио је као деловођа кандидат за члана КПЈ Радомир Живковић, који је техници предао своју писаћу машину, а увече доносио и општински шапилограф. Тако су умножавана „Обавештења“ добијена од Покрајинског комитета, прогласи Среског комитета а отпочело се и са умножавањем неких поглавља историје СКП/б. „Обавештења“ су штампана у 120 примерака и дељена партијским организацијама а и читана на многобројним конференцијама које су одржаване по селима.²⁰

Првих месеци 1942. године, петоколонашки одреди су повремено вршили хапшења по свим срезовима које је држао СК Космаја и организовали често потере претресајући поједине делове терена. Али непријатељу није пошло за руком да уништи организације и већ створена партизанска упоришта на терену. Од укупно 73 села у сва четири среза у којима је радио Срески комитет КПЈ за Космај, фебруара месеца било је обухваћено радом 50 села. На терену је био 41 члан Партије и 6 кандидата, не рачунајући партијске руководиоце и партизане. Постојало је по градовима и селима 29 народноослободилачких одбора, 19 илегалних наоружаних партизанских десетина, 12 актива СКОЈ-а и три актива жена. Знатно већи број људи био је обухваћен политичким конференцијама, сакупљањем прилога за Партију и партизане, као и другим формама сарадње у народноослободилачком покрету. О стању организације по срезовима у извештају Среског комитета Космаја од 2. марта 1942. године пише:

²⁰ У техници је радила партизанка Зага Борић, која је по одлуци СК КПЈ за Космај гговучена из чете.

„Космајски срез броји 18 села и две варошице. У једном селу постоји парт. јединица од 3 члана и 2 кандидата, у другом селу 4 члана и још у два села по један члан. На тој територији ради један члан нашег СК и један кандидат. Свега 10 чланова и 3 кандидата. Терор, боравак непријатеља у том срезу, отежан приступ селима као и болест члана нашег СК за тај ерез су узрок да је рад у том срезу замро. У она два села где има по један члан, имали емо најјаче партијске јединице али их је непријатељ уништио. У два села са парт. јединицама постоје и 2 нар. осл. одбора и један женски актив“.

У осталим срезовима који нису трпели непријатељски терор у тој мери као космајски срез, организације су постигле у овом периоду знатно веће успехе. Даљим продирањем у Младеновац ојачале су организације у граду, развијајући непрекидно, и поред присуства јаким немачких и петоколонишких снага, прилично масован политички рад. Само у партијским и скојевским организацијама, активима жена и народноослободилачким одборима било је у то време у Младеновцу преко 70 чланова. Ојачале су биле и организације по селима где су услови били лакши а политички рад далеко масовнији. О стању организације НОП у вароши Младеновцу и по селима у овом срезу током фебруара 1942. године, Срески комитет КПЈ за Коомај је писао Покрајинском комитету:

„Младеновачки срез броји 18 села и варош. Надамо се да је поверенство отклонило главне сметње раду у Младеновцу. Два амладинца и две другарице проверени на омладинском и жвнском раду примљени су у Партију, тако да у Младеновцу постоје две јединице са по пет чланова... По свим секторима се негде јаче а негде слабије ради: два добра женека актива, два скојевека актива, тек сада оживљена, два одбора нар. осл. фонда, који се не састају али раде (прикупили су 1200 динара) и 4 нар. осл. одбора са по 5 чланова који се тешко покрећу на рад. Почело се радити и са железничарима, и ту има добрих људи. .. Од 18 села 16 су обухваћена радом. У једном селу постоји партијска јединица од 3 добра и активна члана у другом селу од 4 члана. У једном селу нам је од бивше парт. јединице остао један члан и један кандидат а једног смо члана искључили из Партије ради кукавичлука. У једном селу има један члан и један кандидат, у једном селу има један кандидат, а у једном један члан. Са секретарицом среског поверенства и још једним чланом нашег СК, који је до сада био на раду у том сре-

зу — свега има 22 члана и 3 кандидата. У 7 села има нар. осл. одбора. У 4 села има 5 омладинских актива. У 5 села формирали смо 6 и по десетина. Они хоће да иду у борбу и у акције. Али само ноћу с тим да се одмах врате кућама" ...

Почетком 1942. године стварају се масовне организације НОП-а по скоро свим селима у подунавском срезу. Мада је партијска организација још увек била малобројна, по селима је у фебруару 1942. године било преко 150 људи у народноослободилачким одборима, активима СКОЈ-а и наоружаним илегалним десетинама. Знатно већи број људи ове организације обухватиле су сакупљањем прилога за борбу и политичким радом, што је било веома значајно с обзиром да су многа села у овом срезу била до рата јака упоришта љотићеваца. У извештају о стању организације на овом терену, СК Космаја је послао 2. марта 1942. године следеће:

„Подунавски срез броји 25 великих села и град Смедерево са којим градом како емо обавештени — ви имате везе а ми смо повезани са њима само ради прихватања људи који би хтели у одред. Од 25 села радом смо обухватили 22 села, на том подручју ради партијска јединица од 5 чланова и једног кандидата. Сва петорица су бивши партизани — дакле компромитовани, а само један од њих је домаћи, са терена. Њихов члан је секретар нашег СК. У 13 села постоји нар. осл. одбори од којих седам раде самовољно. У 6 села постоје омладински активи.

У 7 постоји по једна десетина . . .”

Смедеревска партијска организација била је у то време повезана непосредно са ПК КПЈ за Србију. Поред Месног комитета Партије, у граду су постојале само 2 партијске ћелшје у железничкој радионици. Почетком 1942. године формирана су и два народноослободилачка одбора, од којих је један радио у железничкој радионици а други у граду. У самој железничкој радионици постојала су и три пододбора. Преко ових одбора и пододбора био је прилозима за партизане обухваћен већи број радника и грађана.

Најмалобројнија партијска организација била је почетком 1942. године у срезу грочанском, али је и ту велики број људи био обухваћен илегалном војном организацијом и политичким радом. Нарочито масовно учешће у покрету било је у Малом Пожаревцу, који је од тада па све до краја рата био једно од најбољих партизанских села у овом крају.

Неколико података о стању организације у овом резултату се у извештају СК КПЈ за Космај од 2. марта 1942. године:

„Грочански срез броји 12 села и 1 варошицу. Радом је обухваћено осам села. Ту раде два компромитована друга, од којих је један члан нашег СК. Одлучили смо да се ту формира партијска јединица од 4 члана, од 3 стара и једног новог. . . Само у једном селу постоји нар. осл. одбор и омладински рад. У 3 села формирано је 5 десетина.“

Партизанске десетине у грочанском срезу прерасле су убрзо у сеоске партизанске чете. За формирање ових чета Срески комитет КПЈ за Космај искористио је покушај грочанског четничког војводе Петра Стојановића Шумског да тактизирањем придобије за себе народ у овом партизанском крају. Како је Шумски у селима наступао као „заштитник народа“, сељаци су се почели жалити на пљачке и злостављање од петоколонашких јединица, на што им је војвода одобрио да образују четничке посадне одреде који би уз његову помоћ штитили села. Срески комитет је тада дао задатак партијским, скојевским организацијама и десетинама да преузму на себе формирање ових одреда. У овим посадним четама руководећи кадар су сачињавали чланови Партије, симпатизери и најбољи сарадници НОП-а. Приликом уписа у „четнике“, примани су само комунисти, чланови илегалних десетина и остали сарадници партизана. Онима који су се нудили а није се имало поверење, руководство је одговарало да је попуњен број. Тако су под формом четничке посаде организоване партизанске чете у Малом Пожаревцу, Врчину, Бегаљци и још неким селима.²¹

Најјаче партизанске десетине у младеновачком срезу налазиле су се у Шепшину, Дубони и Ковачевцу. Шепшинске десетине окупљале су једно време 30 људи, а од наоружања, сем пушака, имали су 1 пушкомитраљез. Извођењем, самостално или у заједници са партизанском четом, низа ситнијих и крупнијих оружаних акција, које су организовали партијски руководиоци, ове чете у срезу грочанском и десетине у младеновачком, подунавском, и другим срезovima одиграле су важну улогу у настављању оружане борбе у новонасталим условима. Оне су сакупљале и одузимале оружје, патролирале и правиле заседе по селима, тако да непријатељ ноћу није смео да се креће, мада малобројне партизанске снаге нису могле озбиљније да га угрожавају. Једна од највећих акција коју

²¹ Зборник докумената НОР, Т1, К-3, док. бр. 42.

је преко ових десетина организовао Срески комитет партије у срезу подунавском, била је разбијање покушаја љотићеваца да мобилишу сељаке. Фебруара месеца непријатељ је припремао офанзиву против партизана на планини Кукавици. Рачунајући на подунавски срез као своје некадашње упориште, љотићевци су покушали да у борбу против партизана поведу и наоружане сеоске страже. У то време по подунавским селима било је око 1.600 „заклетих“ стражара за „чување села“ од партизана. Убрзо је отпочело позивање и окупљање стражара у Смедереву.

Срески комитет је одмах организовао конференције по свим селима, позивајући стражаре да не дозволе да их љотићевци увуку у братоубилачку борбу за рачун окупатора. После ових састанака, 800 стражара одбило је позив да се јави у Смедерево. Од оних који су се одазвали позиву, када им је саопштено да треба да пођу у борбу против партизана, 650 је побегло из Смедерева а осталих 150 приликом транспорта из Смедеревске Паланке.²²

Изненађени тиме, петоколонаша су покушали да хапшењем извесног броја људи по селима заплаше стражаре и да их присилно поведу у борбу. Тада су илегалне партизанске десетине преузеле иницијативу, подижући у Петријево, Камендолу, Брестовику, Водњу, Сеони и другим селима читав народ на оружје:

„Када су љотићевци из Смедерева дошли у село Петријево, да због тога неке ухапсе“ — пише у истом извештају Среског комитета за Космај — „сељаци су разоружали две жандармеријске патроле, војводу подунавског и смедеревског команданта места.“²³

Кад је Љотић послао Немце на Петријево, 6 села се организовало и пошло у помоћ, а Немци су се вратили. Села су тада остављена на миру“.

Побуна сељака у Подунављу, због зиме, није се могла шире искористити. Људи су неколико дана на снегу држали положаје око села, не дозвољавајући непријатељу да се приближи. И тек пошто им је немачка команда обећала да нико неће бити ухапшен, вратили су се кућама. Тек касније су, изненадним блокадама појединих села, немачке јединице похапсиле и стрељале оне партизанске сараднике који су се истакли у побуни. У блокади села Камендола, Немци су истерали пред општину све становништво, људе, жене и децу. Пред окупљеним народом, стрељали су осам партизанских сарадника. Али и тако,

²² Зборник докумената НОР, Т1, К3, док. бр. 42.

²³ Немачки комадант града.

побуна је била веама значајна за широко везивање партијских радника и партизана за велики број људи у подунавским селима. Она је истовремено била и практични доказ да се само заједничким отпором народ може ослободити окупаторске пљачке и терора.

Бројно мање акције изводиле су и остале десетине и чете по срезовима. Ковачевачке десетине су под руководством партијских радника одузимале оружје од петоколонаша у околним селима и вршиле ликвидацију познатих немачких сарадника. Шепшинске десетине су у договору са железничарима у неколико наврата организовале скидање шина и квариле пругу између станица Мали Пожаревац—Дражањ—Шепшин. Марта месеца Врчинска партизанска чета напала је и разоружала жандарме када су пошли у реквизицију, затим дочекала у заседи и растерала љотићевце који су пошли у помоћ жандармима. Учесћем десетине у оружаним акцијама, стварала се солидна основа за будуће omasовљење партизанских јединица. Захваљујући њиховој активности, очуване су малобројне партизанске снаге и партијски кадрови од удара непријатеља. Припадници десетина су ноћу са оружјем водили и обезбеђивали партизане а дању су без оружја стражарили око села и сакупљали обавештења о кретању непријатеља. Нарочито је у том погледу много учинила чета у „Партизанској Републици“ Малом Пожаревцу. У више наврата они су штитили партизане пред непријатељским потерама, а једном приликом оружјем су спречили улазак у село Сопотском и Раљском четничком одреду, који су прогнани групе партијских радника.

Снажне позадинске организације и акције Космајске партизанске чете и оружаних десетина по селима омогућавале су даље јачање покрета упркос присуству јаких непријатељских снага по градовима и њиховим посадама по многим селима. Скоро да у то време није било села у овим срезовима у коме десетине па и стотине људи нису биле обухваћене сарадњом са партизанима и партијским радницима. Мада илегални, народноослободилачки одбори су поново постепено преузимали на себе многе задатке као органи народне власти у својим селима. Они су се бринули око размештања партизана по кућама приликом њиховог доласка у село, а преко партизанских десетина и других сарадника организовали обезбеђење села од изненадног упада непријатеља. Увече су одржаване конференције са старијима, женама и омладином. Активи жена су, поред прикупљања прилога, одржавали читалачке часове и спремали зимску обућу и одећу за борце. Омладина је предњачила бројно у борбеним десетинама и политичком активношћу. Тај политички рад потпуно је онемогућио не-

пријатеља да терором и пропагандом деморалише народ и угуши ослободилачку борбу.

Утицај Партије у озом крају у то време је толико ојачао да су, иако релативно малобројне, партијске организације са успехом онемогућавале политичке акције петоколонаша и окупатора. Један од значајних подухвата био је онемотућавање Недићеве мобилизације у овим срезовима. Користећи зиму, Недићева влада је у фебруару 1942. гдине покушала да изврши мобилизацију омладине за тзв. „Недићеву гарду“. Рачунало се у првом реду на синове богатијих сељака, од којих би се образовале „Гардијске јединице“ за борбу против партизана и класним заостравањем сузила ширина ослободилачке борбе коју је водила КПЈ.

Срески комитет је против ове мобилизације предузео широку акцију преко свих организација у селима. Свуда су одржаване конференције и посебни састанци, на које су позивани и они који су већ добили позиве за гарду. У многим селима, те конференције сељака, на којима се говорило против мобилизације, биле су тако масовне да су представљале заједнички отпор читавих села. Једну од најмасовнијих конференција одржало је младеновачко Среско повереништво Партије у присуству партизанске чете у селу Дубони. Око стотину присутних сељака захтевало је од омладинаца који су позвани у гарду да одмах пођу у партизане. Истовремено је Срески комитет Космаја издао летак омладини против мобилизације, који је растурен у сва четири среза.

Омладинци се нису ни у једном од ових срезова одазвали позивима за мобилизацију, него су их жандармеријске патроле хватале по селима. У младеновачком срезу од 67 позваних, 17-орицу жандарми нису успели да ухвате. Од 90 омладинаца мобилисаних у срезу космајском, из Сопота је побегло 85, а у срезу грочанском од 60 позваних само 5 омладинаца је спроведено за Београд. Највећи број, 375 омладинаца, позвано је у гарду из среза подунавског, али ни од њих ни један није пошао да се пријави, а плашећи се раније побуне сељака, непријатељ се није усудио да их насилно одведе. Међутим, и они омладинци које су жандарми успели да ухвате и спроведу у касарне, нису хтели да приме униформу и оружје. Њихов отпор је деловао и на групе мобилисаних сакупљених у другим крајевима Србије, где је покрет био слабији. После неколико месеци малтретирања и присиљавања да приме униформу и оружје, Недићевци су били принуђени да мобилисане распусте кућама.

На сличан начин организован је отпор и другим покушајима окупатора и петоколонаша, да одведу омладину у „обавезну националну службу рада" и на присилне радове у Костолачки и Борски рудник.

«

После повлачења Крагујевачког и Првог шумадијског партизанског одреда, на територији на којој су они дејствовали задржале су се јаке непријатељске снаге. Немачки гарнизони из Крагујевца, Тополе, Лапова, Аранђеловца и Лазаревца ојачани су а по многим железничким станицама постављене су нове посаде. У Крагујевцу је стациониран љотићевски „јуришни одред" Марисава Петровића а нешто касније и недићевски одред Милана Калабића. Од једанаест четничких одреда који су распоређени на ову територију, два су били у Крагујевцу а остали у Грузи, Книћу, Топоници, Губеревцу, Страгарима, Барошевцу, Лазаревцу, Венчанима и Јунковцу. Они су укупно бројали 1432 четника. Почетком 1942. године доведене су у Крагујевац бугарске окупационе трупе, које је Немачка команда по третману изједначила са својим јединицама. У том смислу су 10. јануара 1942. године немачки командант Крагујевца др Хуве и окружни командант издали посебну наредбу која је јавно истакнута:

„Срби" — каже се у овој наредби — „покушај комунистичког устанка прошле године био је узрок појачању окупационих трупа, могућност нереда ове године чини потребним да то појачање и даље остане. У источном делу Србије, доћи ће као појачање, не немачка, већ бугарска војска, која је подчињена Немачком војном заповеднику у Србији. Делатност немачке војске, ограничиће се на административне послове. Такође Крагујевац и његова околина биће запоседнути од стране бугарске војске.

У вези с тим опомиње се сваки да не шири никакве лажне вести, као што напр. вест о некаквој тобожњој новој рацији, измишљају намерно букачи, да би унели немир у становнштво.

Бугари долазе у земљу као савезници немачке војске. Зато има бугарски војник исто тако да се поштује као и немачки. Свако нелојално држање према бугарској војсци биће кажњено као испад уперен против немачке војне силе.

То ће бити даље задатак сваког појединог Србина да са своје стране допринесе томе, да се и даље одрже

добри односи између становништва и окупаторских трупа."
(Оригинал у ВИИ под бр. 11/6 К-27)

Непрекидним претресима терена, масовним хапшењима, јавним стрељањима у Крагујевцу и по другим местима, ове непријатељске јединице су отежавале у то време не само активност него и опстанак на терену партизанима и партијским радницима.

После пада Горњег Милановца и Рудника, Трећи шумадијски батаљон, изгубивши везу са осталим партизанским снагама, расуо се по шумадијским селима. Политички комесар одреда Недељко Жакула, са десетином бораца, кренуо је према Санцаку. Остали партизани, углавном сељаци из околине, крили су се око својих кућа.

Када је Недићева влада издала проглас о „амнестији“ бивших партизана уколико се предају немачким и петоколонашким јединицама, један број бивших бораца пријавио се непријатељским командама. Тих дана цела Девета чета Трећег батаљона, у којој су углавном били сељаци из села Винче, отишла је у Тополу и предала оружје. Оне партизане који нису поверовали обећањима петоколонаша, у свакодневним блокадама и претресима терена, хватале су непријатељске јединице. Једне ноћи, у кућама села Врбице код Аранђеловца, недићевци су изненада опколили и заробили целу Осму чету Трећег батаљона.

Похватане партизане Осме и Девете чете немачки војници и љотићевци су спровели у Крагујевац. Крајем јануара 1942. године они су, поред обећања о амнеестији, изведени у Крагујевцу на стрељање. Командир Девете чете и неколико бораца, мада везаних руку, јурнули су на митраљез довикујући осталима да беже. Са стрелишта је успело да побегне само пет бораца.

Није успела да се пробије према Санцаку ни десетина са политичким комесаром одреда. У селу Горњем Црнућу код Горњег Милановца њих су напали четници. Тешко рањен политички комесар Жакула извршио је самоубиство да га четници не би заробили. Остали борци су се повукли назад и скривали по селима. Тако је од целог овог батаљона остао на терену само командант Милорад Лабудовић, два политичка комесара чета и један политички делегат вода.²⁴

Обнављање организација на терену било је у то време необично отежано, колико присуством јаким непријатељских снага и њиховим терором над народом, толшко и мало-

²⁴ Извештај ОК КПЈ за Аранђеловац — оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 1846/У, 5-1/42.

бројношћу партијских радника. Са Крагујевачким партизанским одредом повукао се према Санцаку цео Крагујевачки окружни комитет Партије и већина комуниста са терена. Они који су остали били су похапшени или су се пасивизирали, пошто нису имали везе са партијским руководством.

Од чланова Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац на терену су се у то време налазили Станислав Сремчевић Црни, Душан Петровић Шане и Милић Радовановић, а нешто касније се од Ужица вратио и Мика Милосављевић. У том саставу, Окружни комитет је приступио обнављању организација на терену, настављајући политички рад са народом.

У децембру 1941. године одржан је састанак Окружног комитета у селу Вукосавцима на коме је размотрена ситуација у округу и донета одлука да Станислав Сремчевић пође на партијски рад у колубарски срез, Душан Петровић у опленички а Милић Радовановић и Мика Милосављевић у орашачки срез. Сви чланови Окружног комитета добили су задатак да, поред политичког рада и сређивања организација, обезбеде сигурне „пунктове“ за састанке и технике за умножавање пропагандног материјала. Поред тога, Мика Милосављевић је добио налог да успостави прекинуту везу са Покрајинским комитетом у Београду.

Крајем 1941. и почетком 1942. године, услови за политички рад у овим срезovima били су ванредно тешки. Непријатељске јединице су стално крстариле по селима, хватајући преостале борце и хапсећи масовно партизанске сараднике. Затвори у Тополи, Аранђеловцу и Лазаревцу били су препуни. Саслушања су вршена уз зверска мучења и пребијања људи. Велики број ухапшених издвајан је и упућиван у концентрационе логоре и на стрелишта. Онима који су пуштени из затвора петоколониши су саопштавали да су „таоци“ и да ће први бити стрељани ако се партизани појаве и изврше некакву акцију. Због заплашености народа, у многим селима је било тешко окупити људе и на мале политичке конференције, а често је долазило у питање и опстанак појединих партијских руководилаца на терену на коме су радили. Ноћу су по селима оргијали пијани четници, недићевци и жандарми. Онима који су били осумњичени за било какву везу са партизанима спаљиване су куће, плачкана имовина, а одрасли чланови породице одгоњени у затворе и концентрационе логоре.

Упркос тешкој ситуацији, чланови Окружног комитета наставили су са политичким радом. Обилажене су партијске организације где год је то било могуће и одржаване политичке конференције на којима је говорено о

политичкој ситуацији у земљи и свету као и о даљим задацима у погледу јачања ослободилачког покрета и оружане борбе. У то време организовано је неколико мањих техника које су умножавале „вести“ ухваћене слушањем разних радио-станица, летке и друге материјале неопходне за политички рад на терену. Једна од ових техника била је смештена у кући Драгише Богдановића у Маскару, друга код Светислава Петровића у селу Врбици а трећа код Гавриловића у селу Босути. Умножене материјале чланови Окружног комитета су делили партијским јединицама и другим активистима по селима.

Крајем јануара 1942. године упућен је у Београд курир са извештајем Покрајинском комитету КПЈ за Србију о стању партијске организације у овом округу, у коме је између осталог писао:

„После повлачења одреда са нашег терена и околине, нисмо могли одмах ухватити везу са вама. Хапшења су била тако велика по свим срезовима...

Срез орашачки: 16 чланова партије — 12 партијаца и 4 партијке. Од тога је ухапшено 5 партијаца и 2 партијке, од којих су 2 спроведена за Београд, а осталих 5 налази се у Аран(ђеловачком) затвору.

Остали чланови су сви саслушавани, тучени и након неколико дана затвора пуштени. У овом срезу хапшења су била тако велика да су похапсили све оне за које се знало да су помагали партизане.

Срез опленачки: 12 чланова и 3 члана среског руководства — укупно 15 чланова партије.

Ухапшена су 2 члана среског руководства, а поред њих и 3 члана партије од којих је један умро од задобијених батина.

Срез колубарски: 4 члана укупно. Један стрељан, осталу тројицу за сада не дирају.

Срез качерски: Припао нам је у новембру 1941 године. Тамо има 2 члана. Један је отишао са одредом, јер је био исувише компромитован. ...

Окружно руководство броји 4 члана... Омладинско окружно руководство броји 4 члана. Један је такође отпутовао за Београд.²⁵

Укупан број чланова са руководиоцима је 42. Ухапшено је 14 од којих 2 стрељана, наиме 1 стрељан, а 1 умро од задобијених рана. На терену укупно остало 25 чланова којима је за сада немогуће радити са ширим масама.

" Марко Никезић.

Политички рад на терену своди се на мале конференције са којима се не упоева у свим селима. Умножавамо радио-вести које достављамо свим члановима партије, а они помоћу тога долазе до људи и објашњавају им политичку ситуацију."

(Оригинал у Институту за изучавање радничког покрета, Ин. бр. 1846/У, 5-1/42).

Међутим, веза са Покрајинским комитетом овога пута није успостављена. Окружни комитет је без обзира на то наставно сређивање организације. Састанци су одржавани редовно упркос великим напорима — непријатељским заседама и великим снеговима. На њима се детаљно говорило о спровођењу задатака, о сваком новом члану Партије, скојевцу, одборнику народноослободилачког одбора или новој кући придобијеној за народноослободилачку борбу. На састанку који је у фебруару одржан у Горњој Трнави говорило се и о задацима око обнављања одреда. Закључено је да се већа брига посвети сакупљању оружја и муниције.

Почетком марта одржан је састанак Окружног комитета у Горњој Трнави. Констатован је даљи напредак и јачање покрета: од 86 села, колико је тада било у округу, у више од 50 постојале су организације или упоришта преко којих је развијан политички рад са народом.

Партијска организација на територији Аранђеловачког окружног комитета била је у то време у знатној мери сређена. Поред чланова Окружног комитета, на терену је било 28 чланова и 9 кандидата за чланове КПЈ. Од тога је 10 чланова Партије било у орашачком, 9 у опленачком, 8 у качерском а 1 у колубарском срезу. По многим селима постојали су активни СКОЈ-а и илегални народноослободилачки одбори. Стални обиласци партијских и скојевских организација и народноослободилачких одбора од стране чланова Окружног комитета и политичке конференције са народом постепено су враћали у људе веру у успех у даљој борби против окупатора. Најјача партизанска упоришта била су тада у Босути, Горњој Трнави, Бањи, Брезовцу, Врбици, Гарашима, Јеловику, Манојловицима, Маскару, Рајковцу, Даросави, Копљарима и Јунковцу (колубарском). Многа партизанска и партијска упоришта створена су и у селима у којима није било партијских организација, а на појединим политичким конференцијама окупљало се и до 60 омладинаца, људи и жена.

Од мартовског састанка Окружног комитета успостављена је и веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. За курире су ангажовани сестра и брат Марика и Ђорђе Котевић, који су ову везу одржавали све до ослобођења.

Као пункт у овој вези служила је кућа Софије Арсић из Рабровца.

Обнављајући организације по срезовима, Окружни комитет је наставио да продира даље у градове. У Аранђеловцу је у овом периоду, поред партијске јединице и скојевских актива, био веома активан Народноослободилачки одбор. Сакупљана је у вароши од симпатизера помоћ за партизане, дељени су и растурани политички пропагандни материјали а у фебруару и марту партијска јединица је организовала бекство ухапшених чланова Партије из затвора.

Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је нешто касније, у априлу, покушао да усвојави везе и обнови организације у Крагујевцу, где су у то време још увек били тешки услови за рад.

После маеовног стрељања, у граду су уништене све организације а притисак непријатеља се и даље настављао. Ради „преваспитања партизана у националисте“, у Крагујевцу су љотићевци организовали националну службу. Око 400 омладинаца је под надзором љотићевских команди и просветара после рада слушало „антикомунистичка предавања“. Почетком 1942. године, за окружног начелника постављен је Милан Калабић, који је завео још већи терор у граду. Његовим доласком, поред већ честих хапшења и стрељања, почела су и маевна батинања по граду и околини. Приликом обилаека националне службе, Калабић је ишамарао неке љотићевце и наредио да се удари по 25 батина свим командирима због тога што су га ословили са „друже“. У граду су тих месеци објављене једна за другом листе стрељаних партизана и симпатизера које су немачки војници и петоклонаши доводили из ближих и даљих крајева.

И у таквим условима, почетком 1942. године, преживели скојевци су ипак обновили омладинску организацију у граду. Формиран је градски актив од 6 чланова. Да би се обезбедили од провала у организацији, чланови актива су сваки у свом реону били задужени да стварају даље организацију по систему тројки. Како нису имали везе ни са једним партијским ни скојевским руководством, скојевци су се у првом реду оријентисали на политички рад користећи материјале и литературу која се сачувала од раније. Убрзо је била организована и скојевска техника у стану Зоре Радуловић, учитељице у крагујевачкој основној шко-**III** Под патосом је изграђено склониште у коме су омладинци скривали писаћу машину и шапирограф. Ова техника је умножавала вести и друге пропагандне материјале које су омладинци користили за политички рад. Скојевска организација у Крагујевцу је, сем тога, сакупљала прилоге за народноослободилачки покрет и од њих помагала

породице партизана и стрељаних сарадника народноослободилачког покрета.

Половином јуна дошло је до провале у скојевској организацији у IV реону у Крагујевцу. Том приликом су похапшени сви скојевци у овом реону и спроведени у Београд. Након петнаестодневног ислеђивања и батинања у специјалној полицији, они су пуштени и понова су се укључили у рад. Скојевска организација у III реону наставила је са радом, а половином јула успостављена је веза са Окружним комитетом КПЈ за Аранђеловац.

Обнављајући организације на терену, чланови Окружног комитета су настојали да окупе борце који су се скривали од непријатеља по селима и да обнове Шумадијски партизански одред. Крајем априла окупљено је 13 бораца који су, подељени у две групе, отпочели оружане акције у свом округу.

ПОВРАТАК КОСМАЈАЦА И ПОСАВОТАМНАВАЦА

Од Посавског партизанског одреда према Санцаку се није повлачио Трећи тамнавски батаљон. Са Ваљевским, Ужичким и Мачванским одредом, Тамнавци су остали у планинским крајевима између Ваљева и Ужица. Њима су се прикључиле и поједине групе бораца које су у новембарским борбама изгубиле везу са својим штабовима.

После борби са Немцима код Љубовије и Кадињаче, Трећа чета Првог посавског батаљона окупила се око команданта батаљона Раденка Ранковића и Мила Манића Албанте. Тридесетог новембра 1941. године они су стигли у село Шљивовицу, али су се одатле повукли испред немачких јединица. У Семегњеву су понова нападнути од Немаца и четника. Борба је била тешка. Партизани су два пута јуришали одбацујући Немце и на крају успели да се пробију из обруча. Пошто се у току борбе одвојио командир чете Стојан Љубић, команду је преузео, иако тешко рањен на Кадињачи, кроз вилице, Миле Манић Албанта. Користећи ноћ, Посавци су се повукли према Тари, где су етупили у везу са Колубарцима и Рађевцима. Овде им се прикључила десетина бораца која је у току борби за Ужице била упућена да минира мост на Дрини. Тако је од ове чете на Тари формирана Посавска чета, која је тада бројала 67 бораца. За командира је постављен Стојан Љубић, за његовог заменика Иванка Карић а за политичког комесара Иван Богдановић Вањка. Приликом формирања, овој чети се прикључило још неколико група бораца.

Почетком јануара 1942. године Посавска чета је упућена према Медведнику. По зими, снегу, уз натчовечанске напоре и сталне борбе са непријатељем, појавили су се знаци колебљивости код појединаца. После борбе са Рачићевим четницима, дезертирало је неколико бораца. Код Радуја и Памбуковице Посавци су нападнути од Немаца. У околини села Памбуковице одржан је 11. децембра састанак свих комуниста на коме је дискутовано о насталој ситуацији. Одлучено је да сви борци који не могу даље да подносе тешкоће предају оружје и да се сами скривају до пролећа. Од 69 бораца, којима је тог дана бројала чета, остало је само 27. Ту је закопан вишак оружја. Међутим, и све преостале борце су истог дана четници опколили у шумама код Памбуковице. Ни један од њих није успео да се спасе из обруча. По заробљавању пребачени су у Памбуковачку основну школу, а одатле у затвор на Уб. Ту су се већ налазили многи заробљени борци који су се изгубили од својих јединица у новембарским борбама. Са Уба заробљени партизани су пребачени у обреновачки затвор, где су настављена саслушања уз зверска мучења. Одатле су групе упућене у концентрационе логоре у Шабац, Београд и Смедеревску Паланку. У Смедеревску Паланку је пребачено 17 Посаваца, од којих су два непозната борца обешена.

Почетком децембра, штабови партизанских јединица на територији западне Србије, међу којима је био Тамнавски батаљон и Шумадијска чета, одржавали су састанке на којима је разматрана „новонастала ситуација.“ Донете су одлуке да се јединице „очисте од колебљивих елемената услед све тежих услова за борбу који ће се појављивати — снег, глад, несташница муниције, и да се нарочита пажња обрати на подизање морала“. Одлучено је и да се сви одреди врате на свој терен, тј. да се избегава концентрација снага на једној територији, што би непријатељ могао искористити.²⁶

Међутим, због јаких непријатељских снага, одреди се или нису могли пробити на своје терене, или се тамо нису могли дуже одржати. Тамнавски батаљон је приликом првог покушаја да се пробије у Тамнаву претрпео тешке губитке. Погинуло је у борбама 11 бораца, а једна трећина партизана се изгубила.

Дванаестог децембра стигао је у западну Србију из Босне члан Главног штаба партизанских одреда за Србију

²⁸ Изв. команданта групе одреда у западној Србији — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 1849.

Мирко Томић Сељак са наредбом Врховног штаба о повратку партизанских одреда на своје терене:

„Са штабом Ваљевског и Мачванског одреда као и Тамнавског батаљона ухватили смо везу 15. децембра у селу Драгодолу,“ — пише у извештају тадањег команданта групе одреда и члана ГШ НОП Србије Радивоја Јовановића. — „Тујерешено да Мачвански одред и Тамнавски батаљон крену одмах и једновремено на своје терене са наслоном на Ваљевски одред... Око 19. XII уништен је Мачвански одред, од кога се вратила само једна чета са другом „Шпанцем“²⁷.

Тамнавски батаљон вратио се крајем децембра, после продора у Тамнаву у којој је постигао добре резултате у борбама (око 70 мртвих четника), али се није могао у њој задржати услед јачине реакције.“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1849).

Тако је пропао и овај други покушај да се одреди врате на свој терен. Штитећи један део планинских предела Пвлена, Маљена, Медведника и Суворора, ова група одреда се одупирала налетима концентрисаних непријатељских снага све до половине фебруара 1942. године. У другој половини јануара њима се прикључио на повратку из Санцака и Космајски партизански одред.

Осмог јануара 1942. године Космајци су преко Увца кренули за Србију. Са одредом је ишла и група партијских радника, међу којима су били Влада Аксентијевић, Миладин Петровић Ћосић, Воја Јеремић из посавског села Лесковца и другарица Рада Шубакић. Према одЈуци ЦК КПЈ, од њих је требало да се формира Округни комитет за Обреновац који би обухватао територију горње, доње Посавине и Тамнаве.

Преко Добросавице Космајци су стигли у Јабланицу, а сутрадан су се пребацили у Семегњево. Ту је пглаб одреда добио обавештење да се у Кремни налазе јаке немачке снаге, па је морао да продужи према Шљивовици, где су се већ налазиле немачке јединице. Немачке страже нису приметиле долазак одреда у село. Тако је дошло до изненадне и оштре борбе у којој су погинула два партизана, а 5—6 их је рањено. Међу рањеницима се налазила и Руекиња Наташа, коју су као лекара четници били присилно по-

²⁷ Данило Лекић ПХпанац.

вели са собом а партизани је ослободили. Рањену лекарку непријатељ је касније открио у селу и стрељао.

После борбе са Немцима код Шљивовице, одред се повукао у оближње шуме. Са свих страна налазиле су се непријатељске јединице и даље продирање у Србију могло се извршити само уз непрекидне сукобе и борбе са њима. Обавештени о кретању јаким немачких снага од Вишеграда, Космајци су се повлачили према неким колибама на Златибору, где су разбили једну групу четника. У борби је погинуо Милентије Секулић и рањено 5—6 партизана. Са једном патролом рањеници су упућени назад у Санџак, али су у близини Нове Вароши изгинули. Уз пут се изгубила још једна патрола упућена из одреда, а после издвајања ужичке чете, која је требало да остане ту на свом терену, одред је бројао око стотину бораца.

По налогу Врховног штаба требало је да Космајски одред пређе преко Таре како би се повезао са групом одреда која је остала у околини Ваљева. Прешавши комуникацију Ужице—Вишеград код Биоске, Космајци су 12. јануара стигли на Тометино поље у близини Кадињаче. Ту су сутрадан нападнути од веће групе четника. Разбивши четнике без својих губитака, партизани су наставили покрет. На улазу у Јелову Гору, понова су се сукобили са четницима. У борби су погинула 3—4 четника а 5—6 их је заробљено. При изласку из Јелове Горе Космајце су напали љотићевци, жандарми и четници. Одбивши напад ове јаке непријатељске групације, одред је кренуо према Сечијој Реци, где је растерао групу четника и остао да преноћи. Настављајући пут преко Варде, Космајски одред је 22. јануара 1942. године стигао на Пашину раван где се повезао са Ваљевским и Колубарским одредом.

По доласку у ову партизанску базу, Коосмајци су распоређени на положаје на Пашиној равни и другим местима према Дрини. Одреду је прикључена и Шумадијска чета која је формирана од делова Паланачке и Орашке чете.²⁸ Шумадинци су учествовали у многим борбама у западној Србији. Заједно са Мачванском четом, они су 20. јануара водили борбу са недићевцима и љотићевцима:

„На Мравињацима се" — пише о овој борби у извештају команданта групе одреда од 18. марта — „водила целог дана крвава борба између мачванске чете и паланачке са једне стране и одреда недићевско-четничких, срезова црногорског и рачанског са друге стране. Бандити су били пијани и нападали су по снегу до

²⁸ У овој је био командир Иван Мукер, а комесар Света Милединовић.

појаса не жалећи жртве. Мачванска и паланачка чета морале су да се повуку услед губитака муниције. Погинула су три борца, два су рањена, а већи број је промрзао а док је на страни непријатеља било мртвих 37 љотићеваца и недићеваца".

Половином јануара, по наређењу Врховног штаба, извршена је реорганизација свих партизанских јединица које су се налазиле на овим положајима у западној Србији. Поједине чете и батаљони спојени су у партизанске одреде и формирана је нешто касније и команда ове групе одреда.²⁹ Тамнавски батаљон је реорганизован у Посавотамнавски партизански одред у који је за команданта постављен Миле Манић Албанта. Првог фебруара овај одред је бројао 150 бораца. Космајски одред са Шумадијском четом бројао је 150 бораца. Од ових 300 бораца колико су бројале обе јединице око 60 је било рањених, болесних и промрзлих.

Седам недићевско-љотићевских одреда, помогнути од немачких јединица, отпочело је 23. јануара од Ваљева нападе на партизанске положаје код Лесковице. Борбе су вођене на овим положајима десетак дана и ноћи. Космајски одред је одбио 30. јануара два четничко-недићевска напада и разоружао један четнички одред од 100 људи. Крајем јануара вођене су велике борбе са четницима који су нападали од Јбуовије, Орловице и Бајине Баште. Напади непријатеља су одбијени, али се одред морао повући јер није имао муниције. У Сушици је вођена борба са Немцима. На великој хладноћи оружје је отказивало. Промрзло је на положајима четири до пет партизана Ваљевског одреда а од Космајаца комесар Прве чете Сава Стефановић и другарица Рада Шубакић.

У борбама код Сушице и Лесковице погинуло је 6 немачких војника, немачки командант и 10 четника. Непријатељ је имао неколико десетина рањених и 120 промрзлих.

Одбрана ове мање слободне територије у планинским пределима око Ваљева и фронталне борбе које су вођене у јануару и првих дана фебруара 1942. године биле су одредима наметнуте после неуспелих покушаја Мачвана и Тамнаваца да се пробију на своју територију.

После напада од Ваљева и Косјерића, уследило је опкољавање ових партизанских јединица на северним падинама Повлена и Медведника. У том опкољавању учествовало је око 3000 немачких војника, недићеваца, љотићеваца и четника.

" Команду групе одреда сачињавали су — Радивоје Јовановић Брадоња, Жикица Јовановић Шпанац и Милорад Милатовић. — О реорганизацији одреда и борбама у овоме крају види документ 1849, Институт за историју радничког покрета Србије.

Немачке операције започеле су са свих страна — од Ваљева, Шумадије, Тамнаве, Поцерине, Ужица и Бајине Баште. Партизани су успели да задрже непријатељску офанзиву све до 1. фебруара. На многим секторима непријатељ је разбијен, а у борбама на Сушици, Лесковицама, Мравињацима, Пашиној равни, Суводану и Причевићу нанети су му велики губици.

Првог фебруара вођена је велика борба са четницима и Немцима на положајима Дебело брдо, Лесковица. Немци и четници су нападали из два правца. Партизани су успели без својих губитака да одбаце непријатеља. Изгинуо је већински број Немаца, а нарочито велике губитке имали су четници. Због хладноће, чете су се бориле по сменама. Док су се једни борили на енегу, други су се загревали у планинским колибама. Користећи ове предахе до излака на положај, комесари су организовали са борцима теоријске читалачке часове и политичке састанке. На састанцима партијских и скојевских организација, на основу дотадањег држања бораца, примани су нови чланови у СКОЈ и у Партију. Скоро сви борци Космајског одреда примљени су тих дана у Партију или СКОЈ.

Непријатељ је, међутим, и даље довлачио нозе снаге. После борбе од првог фебруара, штаб групе одреда одлучио је да се због несташице муниције, без обзира на зимско време, пређе на герилске борбе. Ваљевски и Посавотамнавски одред задржали су реон Медведника и Повлена, а Суворборски и Космајски реон Маљена и Суворбора. Ваљевци и Посавотамнавци су се задржали нешто дуже да расформирају болницу. Али када су се одреди повукли, непријатељ је побио све рањенике које је нашао смештене по сеоским кућама.

Раздвајањем снага требало је да се умањи непријатељска концентрација, омогући лакше маневрисање одредима и избегну фронталне борбе, за које партизани нису имали муниције. Непријатељске снаге су, међутим, биле толико јаке да ова подела одреда на два дела није значила много. Одмах по одлаку Космајаца и Суворбораца, непријатељ је извршио опкољавање Маљена и Суворбора, држећи јаким снагама све прилазе планинама. Борбама по великом снегу није се могло доћи до већег плена и муниције. Космајци и Суворборци су се задржали у селу Крчмару. Ускоро су у исто село стигли и Ваљевци са Посавотамнавцима, јер се због оскудице у муницији нису могли одржати у одређеном реону.

Седмог фебруара је штаб групе одреда одржао у Крчмару састанак са штабовима одреда. Присутни су били Мирко Томић, члан ПК КПЈ за Србију, Радивоје Јовановић Брадоња, командант групе одреда, Милош Минић, инструктор

тор ПК КПЈ за Србију, Жикица Јовановић Шпанац, командант Ваљевског одреда, Милорад Милатовић члан ОК КПЈ за Ваљево, поп Влада Зечевић, поручник Мартиновић, као и други чланови штабова:

„Поред овако тешке ситуације услед немања веза и података“ — пише о томе у извештају Мирка Томића, упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију — „дао сам предлог друговима на саветовању да идемо према Топлици преко Западне Мораве и Ибра, који је примљен. Рачунао сам на чињеницу да у Топлици и источној Србији постоје одреди и на претпоставку да ћемо у чачанском крају наићи на наше снаге из Санцака које су по обавештењу Коомајаца пошле још шестог децембра 1941 године.

Дакле донета је одлука да се крене ка Чачку у две колоне. Једна колона: ваљевски и посаватманавски одред да крену према селу Дражетићу преко Дивчибара. Друга колона — Суворборски и Космајски одред преко села Планинице, Врајића, Копггунце у горњи део Дражетића, где су имали 12 фебруара да се састану да би штабови дали обавештења један другом до којих су евентуално дошли о приликама око Чачка.

Колоне су пошле и успут је било извесних борби са четничким бандама које су ишле за нама. Колико се сећам, ми смо имали (ја сам са групном командом ишао сам са суворборским и космајским одредом) борбу у планини Бору, а и Ваљевци и Посавотамнавци су имали борбу на овом путу.

Наша колона стигла је на време у Горњи Дражетић, али Ваљевци и Посавотамнавци, сукобили су се увече са четницима, којима смо и ми са Виора умакли и који су ишли за нама и наишли у Богданици на Ваљевце и Поеавотамнавце. Услед ове борбе ми се у Дражетићу нисмо састали. На овом путу кроз Горњи Лајковац и Планиницу, ми смо организовали екипе за сакупљање муниције од народа. Ово је показивало врло добре резултате, јер смо у Горњем Лајковцу и Планиници скупили скоро 3000 метака и ако су око 80% била села Драже Михаиловића.

Враћајући се преко Тометиног поља на Маљен, задржали смо се у маљенским колибама (усковичеве колибе), рачунајући да су Ваљевци и Посавотамнавци отишли према Чачку. Међутим Ваљевци и Посавотамнавци су дошли ујутру такође на Маљен. Разлог њиховог повратка је што се нисмо састали у Горњем Дражетићу и ако су, како нам је њихов штаб рекао имали податке

да се могло лако пробити према Чачку и Западној Морави.

Понова смо се састали сви из штабова. Сувоборски штаб је изјавио да сада сматра да нема разлога да се пробијемо према Топлици, када види да можемо да збирамо муницију у селима на нашем терену, пошто нам народ врло радо даје, а Ваљевци су исто тако говорили да ће и они исто тако учинити на свом терену, јер су се сада четничке и окупаторске снаге понова разишле из њихових срезова, па ће се лако кретати, а пошто је народ расположен за нас даће нам муниције којом ћемо успети да се одупремо примајући борбу када је нама zgodно. Космајци, нарочито друг Мукер, тврдио је да он има лично закопано на свом терену 4—5 сандука муниције па би и они хтели да крену у том правцу. На основу свега тога преиначена је одлука о одласку ка Топлици преко Западне Мораве и Ибра и донета одлука да Сувоборци остану на свом терену, Ваљевци да се преко Дивчибара врате у ваљевски и подрински срез са једном Мачванском четом, а Космајци и Посавотамнавци да пођу ка Космајском терену преко терена Првог шумадијског одреда, да Посавотамнавци, када за то буде повољна прилика, пређу на свој терен, одвајајући се од Космајца. Ова одлука донета је на саветовању свих штабова одреда, мене, поп Зечевића и Мартиновића 13. II 1942 на Маљену."

После саветовања на Маљену, Космајски и Посавотамнавски одред кренули су према Шумадији. Прва борба на овом терену вођена је са љотићевцима код села Трудеља. Била је то мања група од 40 љотићеваца, који су брзо разбијени и од којих је већина заробљена. Из Трудеља партизани су се пребацили у Трешњевицу, где је понова дошло до борбе са љотићевцима и четницима. Непријатељ је разбијен претрпевши знатне губитке. Са око 50 заробљених четника и љотићеваца, Космајци и Посавотамнавци се преко Јеловика пребацују у Гараше, где су заробљеници саслушани и пуштени. Стрелана су само два подофицира због учињених недела. Пребацујући се у село Живковци, партизани су намеравали да на овом правцу пређу комуникацију Аранђеловац—Лазаревац. Међутим, 300—400 четника, који су после борбе у Трешњевици побегли према Аранђеловцу, Немци су скинули са воза на железничкој станици Даросава и вратили назад у борбу. У засеку Оњег села Живковца дошло је до велике борбе у којој је ова групација четника разбијена. Убијено је преко 20 а заробљено око 50 четника, који су после одузимања оружја и саслушања пуштени. У борби са четни-

цима погинуо је командант одреда Душан Угреновић, а изгубила се једна Посавотамнавска чета. Одреди еу затим наставили покрет правцем Ваган—Крушевица—Цркосава—Стрмово—Миросаљци. Седамнаестог фебруара, на састанку пггабова у Миросаљцима, за команданта Космајског одреда постављен је Иван Мукер. У току ноћи пристигла је ту и Посавотамнавска чета, која се одвојила за време борбе у Живковцу. И она је у Живковцу заробила 20 четника, разоружала их и пустила.

На састанку штабова у Миросаљцима донета је одлука да се одреди развоје и после два дана састану у Дучини. Сутрадан су Космајци кренули према Сибници, а Посавотамнавци за Араповец и Рожанце.

Космајски одред је у Сибници дочекао жандарме и четнике упућене из Сопота. Убијено је неколико жандарма а већи број је заробљен. Гонећи разбијене жандарме и четнике, Космајци су стигли до Дучине, где их је народ одушевљено примио и поред терора којем су села у овом срезу до тада била изложена. При уласку у село Дрлупу, у зору 20. фебруара, Космајски одред су изненадиле немачке скијашке јединице, обучене у бело за борбу по снегу. Дошло је до краће борбе из које су се, претрпевши знатне губитке, партизани повукли према Дучини.

Посавотамнавски одред је 19. фебруара водио у Рожанцима мању борбу са колубарским четницима, у којој су погинула два партизана.

Оба одреда су се 20. фебруара састала у селу Дучини и одатле кренули у Бељину. Ту је дошло до сукоба са љотићевцима, жандармима и четницима војводе Никчевића. У жестокој борби убијено је преко 30 љотићеваца и четника, међу којима и војвода Никчевић.³⁰ Вести о борбама око Аранђеловца и Космаја брзо су се преносиле. По целом крају причало се о „великом броју" партизана наоружаних „само машинкама" и обученим у „беле мантиле", којима се по селима стално придружују нови борци. Повлачећи се пред одредима, те вести су у страху преносиле и потучене петоколонашке јединице. Народ их је радо прихватио и у одушевљењу преувеличавао, што је уносило још већу забуну код окупаторских и петоколонашких власти, које су и онако са стрепњом очекивале пролеће. Због тога је непријатељ убрзано вршио концентрацију свих снага према Космају. О томе говори и извепггај начелника округа београдског од 21. фебруара 1942. године:

„Партизани се налазе у селу Араповцу, Рожанци, Бељина, Манић и Лесковац. Није проверено

³⁰ Зборник докумената НОР, Т1 К3, бр. 123.

али се предпоставља да заједно са -сељацима које су они мобилисали има 6—700.

Акција:

X — 100 Немаца креће преко Рогаче, Сибнице у правцу села Миросаљци.

II — 100 Немаца иду од села Дрлупе, Венчана преко Тулежа за -село Миросаљци.

III — 150 Немаца иду од Јунковаца ка селу Араповцу — ова група има и артилерију.

IV — Венчачки четнички одред од 80 људи иде у правцу села Миросаљци.

V — Београдски четнички одред од 80 људи иде у правцу села Рожанци.

VI — Космајски четнички одред од 80 људи и 60 четника из Јунковаца држи линију Велико Трњане—Степојевац.

Наређено: четничком одреду на Умци да четници из Мислођина и Дражевца дођу у Степојевац. Управа града Београда извештена.³¹

(Зборник док. НОР, Т1 КЗ док. бр. 118)

Партизани су 21. фебруара водили борбе са четницима у Рожанцима и Араповцу, а увече стигли у Миросаљце. Понова је одржан састанак штабова, на коме је одлучено да се одреди раздвоје како би се умањила концентрација непријатеља, а да се после неколико дана састану код Босуте и Јеловика.

У зору 22. фебруара, Посавотамнавци су кренули напред и тако успели да изађу из непријатељског обруча који се све више сужавао, Космајски одред је, према договору, један сат касније кренуо у другом правцу, према селу Стрмову. Пред Стрмовом, у долини Турије, партизани су се нашли под ватром непријатеља. Мислећи да се ради о мањим непријатељским снагама, командант одреда Мукер је наредио да се промени правац и долином Турије крене према Тулежу и Венчанима. Намеравао је да на тај начин заобиђе непријатељске положаје. Међутим, Немци су са љотићевцима, жандармима и четницима већ били посели простор Стрмово—Тулеж—Венчане. Неколико хиљада непријатељских војника отворило је ватру на одредску колону која се налазила на чистини. Било је јасно да се непријатељски положаји не могу заобићи.

Космајски одред је тога дана бројао нешто преко стотину бораца. Међу њима је било доста промрзлих и ра-

³¹ У ориишалу су, пошто је примљен телефоном из Вреоца, погрешно уписани називи села. Ради јасноће у цитату је извршена исправка. Као што се види, број бораца је на почетку извештаја због необавештености увећан неколико пута.

њеника. Видећи да су непријатељске снаге веома јаке и да је свако оклевање опасно, командант одреда је наредио јуриш. Мада малобројни, "искусни борци, који су за собом имали стотину битака, успели су у првом налету да потисну непријатеља и заробе немачку комору у једном засеоку села Тулежа. Скоро 40 пута јаче снаге Немаца, четника, жандарма и љотићеваца одговориле су противјуришем. На равници, у пределу који се зове Равна, по дубоком снегу и великој хладноћи, развила се свом жестином неравну и огорчена борба.

Око подне било је јасно да одред неће моћи да се пробије у Шумадију. На снегу је остало мртвих 29 партизана и једна партизанка. Велики број бораца је рањен а многи су већ имали по некоЈШКо рана. При повлачењу појединци су изгубили везу са одредом. Непријатељске снаге и даље су придолазиле. Поред немачких скијашких јединица, пристигла је и градска полиција из Београда.

У борби код Тулежа, на два места је рањен командант одреда Иван Мукер и Ђура Гајић, зам. пол. комесара одреда. Главнина одреда, од 40 бораца, као и неколико мањих група успеле су да се извуку из борбе. Али ни они више, због рана и промрзине, тако рећи нису били способни за борбу. У изјавама непознатих бораца Космајског одреда које су дали партијским рукавствима у Београду крајем фебруара 1942. године, пише о тој ванредно тешкој ситуацији у којој су се нашли Космајци:

„... Немци се концентришу и крећу напред, долазе испред нас на 30 метара. Наши митраљези не раде због хладноће. Многи другови су изгинули, многи су рањени; цео један вод, који је био најближи Немцима, изгледа да је заробљен. Повлачимо се преко чистине и гинемо. Политички комесар Дане Свилар бива погођен у колена. Долазимо до једног потока, то нам је спас. Командир Шандор, неки мађар из Земуна, иначе партијац, даје руком знак комесару да се убије да не би пао жив Немцима у руке. Повлачимо се кроз поток. Долазимо до једног брда. Политички комесар одреда Ђока Јарац нареди да хватамо положај на брду... Ми смо изашли на положај, нас око 40 људи. Половина рањено, који нису биле способни за борбу. Одатле смо кренули, не чекајући непријатеља, у правцу села Сибнице. Непријатељ нас је опазео при повлачењу и почео тући митраљ(езима) и бацачима мина. Идући према Сибници опазили смо непријат(елюке) колоне с леве и десне стране које су нас гониле у стопу... Прошли смо село Сибницу и упутиш се селу Манићу. Пошто је гоњење

непријатеља престало, имали смо намеру да се одморимо у истом селу..."

(Ориганал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1934).

Партизанска колона се по дубоком снету повлачила кроз шуму док су је на све стране тражили непријатељски стрељачки стројеви. Рањеници су крварили, јер није било санитарског материјала. У селу Манићу партизани су разјурили жандармеријску патролу а затим продужили према Стојнику. Око 50 жандарма из Стојника побегло је испред њих према Губеревцу. Како је већ пала ноћ, борци су распоређени по кућама да се одморе и превију рањеници.

Народ је у Стојнику, и поред свих опасности, дочекао партизане, како пише у изјавама бораца датим партијској организацији, дајући им „све што се могло пружити". Ту у селу одржан је исте ноћи састанак ове групе која је бројала око 60 бораца. Са њима су били рањени командант Мукер и заменик политичког комесара одреда Ђура Гајић. Ситуација је била тешка не само због присуства јаких непријатељских снага него и због великог броја рањеника, промрзлих и болесних бораца. Нешто испред поноћи, донета је, на инсистирање команданта, одлука да неспособни борци остану и прикрију се у селу, а остали да поново крену према Шумадији, куда су, како је било договорено, отишли Посавотамнавци. После поноћи, колона од 30 партизана кренула је за командантом Мукером на југ према Шумадији.

У селу Јагњилу, партизани су ноћу 27. фебруара водили борбу са жандармима и четницима из Младеновца, а затим се преко Белосавца и Наталинаца пребацили у Баничину. Обавештени од партизанских породица у Баничини да се у селу налазе љотићевци, морали су да продуже покрет према Радоњу. Тамо су од заплашених сељака дознали да Немци по селу постављају заееде. Ова група преживелих бораца, доласком у Јасеницу, нашла се у веома тешкој ситуацији. Организације на терену биле су разбијене а многи партизански сарадници похапшени. Одсуство политичког рада и терор непријатеља уносили су деморализацију и страх у народ. Тако су се партизани нашли овде без подршке „позадине".

Четвртог марта 1942. године, код манастира Копорина, ову групу бораца напали су љотићевци. Борци су се морали повлачити према реци Јасеници, коју је препливало само 7 партизана и једна партизанка. Водио их је командир Прве космајске чете Мађар Шандор. Тешко рањен командант Мукер склонио се у Смедеревеку Паланку,

где је приликом претреса вароши, опкољен у кући од Немаца, извршио самоубиство.

Преостале борце без оружја непријатељ је нешто касније заробио на Морави. Заробљавање је избегао само Александар Петровић Шумски, који се прикључио Пожаревачком партизанском одреду.

*

Последњих месеци 1941. године и почетком 1942. године Посавина и Тамнава су биле запоседнуте јаким непријатељским снагама, колико због раније масовности устанка у овим крајевима, толико и због више пута поновљених покушаја Посавотамнаваца да се пробију на свој терен. Четници, жандарми и недићевци су по селима непрекидно вршили претресе и хапшења. Среска начелства и општинске управе су по налогу окупатора одузимале имовину свим лицима која су била у партизанима или се истакла као партизански сарадници. Требало је да конфискација имовине, према очекивањима петоколонаша, заплаши народ и одвоји га од Партије и народноослободилачког покрета. На читавој територији сва три посавотамнавска среза више није било ни једне партијске и скојевске организације. Због свега тога, без обзира на раеположење народа, ситуација на терену је била тешка за одржање не само партизанских одреда већ и лартијских радника, који су упућени у ове срезове.

Раздвајајући се од Космајаца, Посавотамнавски одред је кренуо у правцу Придворице и Славковице. Код Славковице је дошло до велике борбе са јаким немачким снагама, које су их тукле митраљезима, минобацачима и артилеријом. У борби је по трећи пут рањен командант одреда Албанта. Повлачећи се, Посавотамнавци су кренули у правцу Ваљевске Лознице. Немци су успели да одсеку од главнине читаву запгитницу од 25 бораца.

Непријатељске снаге које су учествовале у разбијању Космајског одреда сада су се концентрисале према Посавотамнавцима. Тих дана је ојужило. Надошле су воде У потоцима и рекама. То је још више ометало маневрисање одреда, измореног непрекидним маршевима и борбама.

Од Ваљевске Лознице, Посавотамнавци су прешли у тамнавски срез. Испред четника 25. фебруара морали су се повући према Гвозденовцу. После једног дана одмора, повлачећи се испред јаким немачких и четничких снага, кренули су преко Слатине и речице Убаче према Чучугама. Била је велика магла и читава колона је 25. фебруара налетела на друму на јаке немачке и четничке јединице. Развила се огорчена борба у којој је одред разбијен. Поги-

нула су 24 партизана, а многи су заробљени. Са 19 бораца, командант одреда Албанта повлачио се према Зуквама и Љубинићу. У Љубинићу су после борбе са недићевцима морали да одступе према Зуквама, одакле су се исте ноћи поново вратили у Љубинић. Првог марта партизани су у Љубинићу напали Немци па су се морали повући према Вукићевици и Орашцу. Ту су код симпатизера остављени рањеници и промрзли борци. Са осам бораца, командант одреда Миле Манић Албанта стигао је до села Скеле. На тремећи између Скеле, Ратара и Грабовца напали су их четници. Албанти је куршум у тој борби разнео колено. Наредивши осталима да се повуку, он је остао да их заштити а затим изврши самоубиство.

После неколико дана, заробљени су и преостали борци Посавотамнавског одреда и спроведени у шабачки концентрациони логор, у коме се тада већ налазило преко 200 бораца тог одреда. Априла 1942. године они су у логору изведени пред немачке офицере и делегате Недићеве владе, који су им саопштили да ће бити упућени „на добровољни рад у Немачку”. Међу постројеним логорашима чули су се повици — „не идемо добровољно, терају нас”. Немци су издвојили групу оних који су се бунили и стрелјали. Две стотине бивших партизана пребачено је у Кленак, а одатле за Београд. На београдској железничкој станици, железничари су им кришом од немачке страже убацивали кроз вагонске прозоре оплетене бодљикавом жицом комаде кукурузног хлеба. На дунавском београдском пристаништу, 23. и 24. априла, са групама логораша са Сајмишта и Бањице, укрцани су у бродове. На целом путу настављена су редовна злостављања заробљених партизана — скидани су голи, поливани хладном водом и тако остављани сатима на мразу. Храњени су оскудним следовањима проклијалог трулог кромпира, који је при кувању преливан хладном водом. Већ до Немачке умрла су два бивша борца Посавског одреда. Половином 1942. године са осталим групама заробљених пребачени су преко пољске луке Шћећин у Тронхајн у Норвешку. У свим транспортима до Норвешке стигло је 126 Посавотамнаваца а после рата вратило их се из логора 49.

Страхујући од пролећа, које би могло поново да подигне на устанак народ Посавотамнаве, непријатељ је после разбијања партизанског одреда завео још страшнији терор. Наступили су дани у којима, како се говорило, „онај ко омркне — не зна се да ли ће да осване”. Четнички одреди су упадали у села, јавно батинали и одводили људе у затворе ма за и најмању сумњу. Њихове патроле, у тобожњим претресима и потерама за комунистима, претурале су сламарице по кућама тражећи и односећи дуго сакуп-

лгану сељачку уштеђевину или по који у крпе замотан дукат сакривен за мираз девојци. Они који су покушали да се жале војводама и официрима проглашавани су за комунисте и кажњавани јавним батинањем на зборовима. У препуним затворима људи су даноноћно слушали ударце и крике мучених. Отупели на сталне призоре, плавих табана отеклих од батина, унакажених тела, лица, руку, чекали су свој ред. Некад јединствени у устанку, сада су се повлачили у себе, чували се „шта видиш не видиш, што чујеш не чујеш". Међу ухапшенима, четници оу у обреновачки затвор одвели и партизанске сараднике Миодрата и Обренију Лазић. После три дана мучења извели су их на обреновачко гробље да их закољу. Док су је четници боли ножем, Обренија је довикнула — „Не можете у мени да закољете партизанску петокраку, а има још ко за нама остаје". Четници су се вратили и повели да закољу њиховог петогодишњег сина кога је баба била сакрила у селу. Народ који се до тада подавао свим злостављањима, почео је да се буни. Уплашени од људи који су све више придолазили вичући „оставите дете", четници су путили старицу и њеног унука.

После разбијања Посавотамнавског одреда, убрзо су пале и мање групе партизана и партијских радника. Између осталих, заробљени су секретар обреновачког Окружног комитета КПЈ Влада Аксентијевић и члан ОК Будимир Давидовић. Немци и петоклонаши су припремили јавно вешање у Обреновцу, Ваљеву и Чачку.

Вешања познатих партизанских и партијских руководилаца требало је да угуше сваку наду да је могућ отпор фашистичком окупатору. Ујутру 27. марта, под ново изграђена вешала на старом гробљу код Обреновца, изведени су Влада Аксентијевић и Будимир Давидовић. Али уместо застрашујућег призора, комунисти су и обреновачка вешала, као и у Чачку и Ваљеву, претворили у трибину са које су позивали у борбу народ кога су четници и жандарми дотерали на силу да присуствује овом призору. У записнику са вешања оскудним реченицама описано је држање ових познатих организатора устанка у Посавини и Тамнави:

„Приликом извршења казне над Аксентијевић Владом пре него што му је измакнута столица, он је узвикнуо живео друг Стаљин, живела слободна комунистичка акција у Југославији, а кад је измакнута столица подигао је пееницу у вис у знак поздрава. Давидовић Будимир пре измицања столице узвикнуо је живела слободна Југославија..."

(Оригинал у архиви ВИИ)

Тих дана у Обреновцу је образован и тзв. „одбор грађана“, који је добио и задатак да организује политичку пропаганду против народноослободилачког покрета. Чланови одбора су одржавали по селима говоре против комуниста ширећи према упутствима немачке окупационе управе најразноврсније неистине о Ужичкој Републици и комунистима. Људи су знали да је то „пропаганда окупатора“, јер су народну власт имали прилике да виде у својим селима, па ипак, одсуство партизана и партијских организација, одсуство политичког рада омогућило је непријатељу да за дуже време епречи јачање ослободилачког покрета у посавотамнавском крају. Два партијска радника, Миладин Петровић-Тосић и Јеремић, прикривали су се у селима. Међутим, и у тим ванредно тешким данима 1942. године, извесне групе симпатизера у Обреновцу повезале су се са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево, отпочеле да обнављају политички рад, сакупљањем прилога, санитетског материјала и растурањем летака и „вести“.

У току 1942. године, Окружно повереништво КПЈ за Младеновац, по одлуци ПК КПЈ за Србију, проширило је рад и на терен горње Посавине. Почело је обнављање партијских, скојевских организација, народноослободилачких одбора и актива жена. Јачање ослободилачког покрета у овом срезу знатно је доцринело чувању утицаја Партије и у другим крајевима Посавотамнаве. Повезујући се са Среским комитетом КПЈ за Посавину, групе симпатизера из Обреновца су у то време редовно добијале летке, партизанске вести, „Глас“ и „Пролетер“ и друге политичке и пропагандне материјале. Знатно је појачан рад на прикупљању прилога и санитетског материјала, који је пребациван у Космајски партизанеки одред.

У тамнавском срезу организације народноослободилачког покрета обнављане су нешто касније и повезиване са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево.

ПРИПРЕМЕ ЗА ОБНАВЉАЊЕ ОДРЕДА И ПРОЛЕЋНА „РЕАКЦИЈА“ У КОСМАЈУ

Повратак Космајаца и Посавотамнаваца пада у време када је по одлуци Врховног штаба припремано јачање оружане активности на подручју космајског Среског и аранђеловачког Окружног комитета Партије. Покрајински комитет у то време није познавао ситуацију, нити је још увек имао везе са ОК КПЈ за Аранђеловац, па је 17. фебруара послао упутства Среском комитету КПЈ за Космај са на-

логом да Космајски „одред-чета прошири реон дејства и изгради своје базе на Авали, Космају, Венчацу и Букуљи”.³²

После мањих губитака у првим зимским месецима и повлачења извесног броја бораца-комуниста за партијско-политички рад на терену, Космајска чета је у фебруару 1942. године бројала 18 бораца.³³ Како није било никаквих вести о Космајском партизанском одреду, нови борци су из Београда упућени у Космајску чету.

Спроводићи припреме за обнављање одреда, она је крајем јануара отпочела, заједно са илегалним сеоским десетинама, извођење акција у овом крају. У селу Шепшину ухваћен је и осуђен на смрт порезник који је дошао да сакупља порез од народа. Неколико дана касније, партизани су у селу Сенаји опколили четнике Торлачког четничког одреда. Заробљено је десет четника. Напад на четнике у Сенаји имао је ванредно велики одјек у целом крају. Четници су те вечери у кафани препуној света били приредили пијанку, и управо у тренутку када су певали — „седамдесет и два дана, нигде нема партизана”, борци су ушли са упереним митраљезима. На очиглед великог броја сељака, изненађени четници су предали оружје. Заробљен је и брат војводе торлачког, који је покушао да побегне преобучен у женске хаљине. Попгто су одржали говор народу, партизани су стрељали похватане четнике.

Сутрадан су сви околни четнички одреди почели претрес терена. Партизани су се повукли према селу Дубони, где је ухваћен и стрељан један петоклонаш.

Тих дана Космајци и Тамнавци су стигли у Миросалце. Вест о доласку одреда из западне Србије, чланови Космајског среског комитета, који су били на састанку у младеновачком срезу, добили су са знатним закашњењем. Одмах је донета одлука да се сви чланови Среског комитета врате на свој терен. Дража Марковић је пошао у космајски срез да ступи у везу са одредом и да га извуче испред непријатељских снага које су се прикупљале у правцу Космаја. Требало је да остали чланови комитета одмах организују помоћу позадинских десетина акције по свим срезовима како би се привукла пажња непријатеља и умањио притисак на одреде.

Среско повереништво Партије за срез младеновачки извршило је смотру сеоских десетина у Ковачевцу, Шепшину, Дубони, Сенаји и Влашки. Између Влашке и Шепшина дочекана је ноћу у заседи и разјурена једна жан-

³² Оригинал документа у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1855.

³³ Зборник док. НОР, Т1, К13, док. бр. 42. — Командир чете је у то време био Љубомир Миловановић Гута, графички радник из Београда.

дармеријска патрола. Космајска партизанска чета је, у заједници са илегалном партизанском четом из Малог Пожаревца, опколила у истом селу жандармеријску станицу и Сремскоколубарски четнички одред. После краће борбе заробљено је и разоружано 11 четника и 4 жандарма. Остали четници су успели да се пробију и побегну немачкој посади на малопожаревачкој железничкој станици. Немци су такође отворили ватру али се нису усудили да интервенишу директно.

Сеоске десетине су тих дана организовале многобројне акције — исписивање парола по селима, растурање летака и постављање заседа непријатељским јединицама.

Непријатељу је, међутим, пошло за руком да опколи и разбије одред пре него што је Срески комитет успео са њим да се повеже. О томе у извештају СК Космаја од 2. марта пише:

... „Космајеки партизански одред покушао је да се врати из Санцака на свој (наш) терен. Они су у јачини од 115 партизана били 4 дана у јужном делу космајског среза. Били су стално праћени од непријатеља, 14 последњих дана имали су сванодневне борбе и коначно били поражени у борби код Венчана од непријатеља јаког 4000 Немаца, недићеваца, четника и жандарма. Из те борбе спасило се (наводно) 60—70 партизана и вратио се на југ. Да ли сви заједно или у мањим групама — то не знамо. Велику грешку учинио је наш штаб одреда што се претходно није повезало са нама, већ је бануо на неиспитани терен, у заведе, клопке и опкољавања. Друг, члан СК (Дража Марковић прим. рад.), који ради у космајском срезу, управо тада није био на свом терену (пошао је био на састанак) и тако се десила фатална грешка да се за та 4 дана боравка нашег одреда на нашем терену ми нисмо повезали са нашим одредом. Нама је хитно потребна једна па и више партизанских чета од 50 људи, али чврсто повезана са нама и са обавештајним пунктовима. Она би у тој јачини и тако повезана могла да бивакује и да се креће неоткривена од непријатеља па би тако увек могла непријатеља нападати и ослобађати наш народ од непријатеља. Међутим, наш одред се кретао у најнеподеснијој јачини (ни за фронталну ни за герилску борбу), неповезан са тереном, необавештен о непријатељу и стога стално гоњен, нападан, сачекиван и, ето, код Венчана поражен.“

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1480).

После 22. фебруара, Срески комитет КПЈ за Космај организовао је преко партијских организација и пунктова прикупљање преживелих бораца. Током марта окупљено је 17 партизана, од којих су неки теже рањени и промрзли смештени на лечење по селима, а остали прикључени Космајској чети. Приликом овог припајања у чети је, с обзиром на задатке у погледу јачања и прерастања у одред, извршена реорганизација. За командира је постављен Љубомир Качаревић, активни наредник бивше југословенске војске из Рипња, а за политичког комесара Ђура Гајић Металац, дотадањи заменик политичког комесара Космајског одреда. Гајић је као секретар партијске организације у чети кооптиран у Срески комитет КПЈ за Космај.

Космајска партизанска чета је са позадинским десетинама из Ковачевца почетком марта извршила напад на жандармеријску станицу у истом еелу. Жандарми су из утврђене зграде пружили жесток отпор и после борбе од неколико часова партизани су били принуђени да се повуку.

Из Ковачевца, чета је пребачена у Подунавље, где је ликвидирала петорицу истакнутих љотићеваца, а 16. марта ушла у Осипаоницу и разоружала љотићевску сеоску стражу:

„Сеоска стража имала је 10 пушака са муницијом што су партизани однели” — пише у извештају смедеревеког среског начелства. — „Сеоска стража је разоружана без отпора и ако се водила као најбоља и најсигурнија стража. Овим се најбоље показало да су све сеоске страже врло несигурне и да све у критичном моменту затаје. Све сеоске страже на подручју овог среза разоружавају се и приступиће се организовању само у пет села, у смислу наређења команде српске државне страже округа београдског.”

Пребацивањем нових бораца из Београда и ступањем неких партизанских сарадника Космајска чета је у марту повећана на 50 бораца. Да би се партизанским акцијама обухватили сви срезови и развукле непријатељске снаге, чета је подељена на четири дела која су требало у току акција да се осамостале у нове чете обновљеног одреда. О овим „десетинама” непосредну бриту приликом задржавања у срезу водили су партијски радници. Једна „десетина” оперисала је у космајском, Друга у младеновачком, Трећа у грочанском, Четврта у подунавском срезу. Састанак целе чете одржан је повремено ради одређивања нових задатака и извођења појединих акција.

Партизани су се у то време кретали по селима од једне до друге партијске везе, партијска руководства су се бринула за њихову сигурност, скупљала обавештења о кретању непријатеља и припремала сваку акцију.

Радећи на јачању одреда, Срески комитет КПЈ за Космај је непрекидно јачао организацију на терену и обнављао је после сваког хапшења, која су у то време вршена час у једном час у другом срезу. Са јачањем организација по селима и градовима, у марту се формирају и Среска партијска повереништва за грочански и подунавски а нешто касније и за космајски срез.³⁴

Формирањем Среских повереништава Партије, Космајски срески комитет је у знатној мери учврстио организацију по свим срезовима. Нешто касније, у априлу, Подунавско среско повереништво преузело је одлуком ПК КПЈ за Србију и партијску организацију у Смедереву. Грочанско среско повереништво продире у нека села врачарског среза, а Среско повереништво за Космај на територију Посавине.

Поред стварања нових партизанских упорипга и учвршћивања постојећих организација на терену, у овом периоду су се нарочито омасовили скојевски активи и одбори народноослободилачког омладинског савеза. Најразвијенија омладинска организација била је у срезу младеновачком. Најмасовније омладинске организације биле су у Ковачевцу, Шепшину, Америћу, Међулужју и у вароши и селу Младеновцу. У овим местима је био остварен такав утицај на омладину, да су се повремено могле користити и неке полуилегалне форме рада. У Међулужју, где су најактивније у раду биле омладинке, скојевска организација је често одржавала приредбе на којима су девојке и младићи сакупљали прилог за партизане. Од укупно 18 села у срезу активи СКОЈ-а марта 1942. године нису постојали једино у Рајковцу и Великој Крсни.

Територија младеновачког среза била је у то време за рад у омладинској организацији подељена на пет реона и у сваком од ових реона радио је по један омладински руководилац. Крајем марта, припремано је Среско скојев-

³⁴ Среско повереништво сачињавали су у то време за грочански срез — секретар Мирослав Јовановић Трулеж, и чланови Миодраг Стојковић Мића, Раја Јовановић и Љубивоје Гајић, оба из Малог Пожаревца, а нешто каоније и Бора Ратковић, инжењер из Брестовика; за подунавски срез — секретар Јуре Сарић и чланови Живка Дамњановић, студент из Ћуприје и Јован Крајишник а нешто касније и Иван Стефановић Срба и Миливоје Павковић Чича; за срез космајски — секретар Дража Марковић (половином године Лааа Пандуровић), Милосав Блајић, Љубомир Ивковић Шуца, Љубомир Живановић Брка и Богосав Филиповић. Састав ореског повереништва за срез младеновачки дат је раније.

ско саветовање да би се размотрило стање у организацији и даљи задаци. Како је убрзо непријатељ започео велике претресе терена, саветовање је одржано само са омладинским руководиоцима из два реона.³⁵ У име СК КПЈ за Космај и Младеновачког среског партијског повереништва, саветовању је присуствовала Божидарка Дамњановић Кика. Поред прорађивања Писма ЦК СКОЈ-а, дискутовало се о даљем јачању организације СКОЈ-а и народноослободилачког омладинског савеза.

Омладинска организација је у марту ојачала и у многим селима коомајског и грочанског среза, а омладинци су били најбројнији и у другим илегалним позадинским организацијама.

Политичко и организационо јачање на терену праћено је многобројним мањим акцијама по селима. Омладинци су припуцавали ноћу на жандармеријске станице, понетде враћали „кулучаре“ упућене у варош или сељаке који су односили да предају „нарезе“ за окупатора.

Деловање космајске партизанске чете на релативно малом простору и акције позадинских организација на овом терену, привукле су крајем марта јаке непријатељске снаге. Понова су по свим срезевима започела масовна хапшења и претреси терена у једном или другом крају. У априлу СК КПЈ за Космај писао је о томе Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„Питање проширења базе дејствовања и кретања нашег одреда намеће се нама самима све више и више. Отсуство партизанских акција у доста великој околини око нас довело је до тога да су се прилично велике снаге непријатеља сконцентрисале на нашој територији само после неколико наших мањих акција. Тако је у села грочанског среза стигло 200 нових четника, у младеновачки срез 150, у подунавски 500. Ми емо, у опасности да будемо блокирани, у једној шуми — поделили наше партизане на четири десетине и свака је десетина пошла да дејствује у свом срезу. Пред нас се поставља питање даљих акција али истовремено у сва четири среза. И ми емо приступили тим задацима, али се све више види да ми нећемо имати успеха и лако ћемо бити уништени ако оживљавање партизанских акција и борби неће бити једновремено и међусобно повезано на једној мало већој територији“.

³⁵ Ово саветовање одржано је у Међулужју у колиби Душана Илића.

Приликом претреса терена у подунавском срезу похапшено је преко стотину партизанских сарадника. Због сталног присуства непријатељских одреда, организације су у априлу обновљене само у десетак села.

После „реакције“, у Подунављу су почеле блокаде и претреси терана и у грочанском срезу. Да би у партизанским селидга одвојио народ од покрета, непријатељ се није служио -само терором него и демагогијом и провокацијама. Грочански војвода Петар Стојановић Шумски, чији су четници батинали сељаке, долазио је после да их „сажали“ и тобоже пребацивао својим војницима што тако поступају. Крајем марта он је затражио и преговоре о „сарадњи са партизанима“. У име Среског комитета КПЈ за Космај у Гроцку је на преговоре упућен Мирослав Јовановић Миле, који је иначе уживао велики углед у овом крају. Грочански војвода и његов ађутант Милун обећај³¹ су да ће партизане снабдевати експлозивом, да ће редовно слати обавештења о кретању Немаца и омогућити одреду ликвидацију љотићевских јединица па чак и самог Љотића.³⁶

Неколико дана после ових преговора, 10. априла, војвода Шумски је у селу Камендолу напао Грочанску партизанску „десетину“. У једночасовној борби погинуло је и рањено 7 грочанских четника а на страни партизана командир чете Качаревић и командир ове „десетине“ Воја, авијатичар из Београда. Партизани су успели да се пробију из обруча и повуку у младеновачки срез.

У другој половини априла, почеле су блокаде грочанског среза, у којима су учествовали четнички одреди из Гроцке, Сопота, Раље, Младеновца, Смедеревске Паланке и Смедерева. Повремено су у претресу села учествовале и немачке јединице и том приликом су поред паљења кућа, убијања сељака у пољу и хапшења, вршене и реквизиције у стоци и храни за немачку војску. За време ове „реакције“ похапшено је из Малог Пожаревца, Бегалице, Врчина, Дражња као и из других села око 150 партизанских сарадника.

Непријатељске блокаде су у априлу захватиле један за другим и остале срезове у овом крају. Седамнаестог априла, Космајску партизанску чету напале су у селу Влашки недалеко од Младеновца јаке снаге Немаца, жандарма и четника. Док су се партизани одмарали по кућама, један деморалисани партизан напуетио је стражар-

³¹ Оританал документа у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1887.

ско место и обавестио полицију у Младеновцу. Непријатељске јединице су одмах пристигле камионима и опколиле цео засеок. Борба је трајала неколико часова. Партизани су успели да разбију нека непријатељска одељења и да се пробију из обруча. Теже су били рањени и заробљени командир чете Љубомир Миловановић Гута и Радован Филиповић Црвени, подофицир бивше југословенске војске из Стојника. После неколико дана мучења у затвору обадвојица су стрелана пред присилно окупљеним народом на младеновачком сајмишту. Миловановић је на стрељању одржао говор позивајући народ у борбу против окупатора.

Провалом овог бившег партизана у Влашки, започела су масовна хапшења и у младеновачком срезу. Похапшено је крајем априла око 250 партизанских сарадника из Влашке, Сенаје, Шепшина, Дубоне, Граница, Ковачевца, Амерића и других села.

Ситуацију у овим срезovima још више је отежавало присуство јаким непријатељских јединица које су ту биле стациониране. Током маја, јуна и јула, на овој територији је било стално присутно неколико хиљада четника, жандарма, СДС, љотићеваца и немачких војника. Организујући потере за Космајском партизанском четом и партијским радницима, непријатељски одреди су вршили блокаде читавих срезова. Њихове колоне, које су се по дану кретале на еве стране, ноћу су постављале заседе на сеоским путевима, путељцима па чак и по њивама. Пролазећи кроз села, они су пљачкали, јавно батинали, нападали жене, ту и тамо палили куће и одводили људе у затворе. Скоро да није било села у овим срезovima из кога током ова три месеца није ухапшено по неколико десетина сељака. По својим злочинима нарочито су се прочули љотићевци Марисава Петровића и четници капетана Живана Лазовића. Лазовићеви четници су више од месец дана држали блокирану шуму Кокорин и батинали сваиог сељака који би туда наишао. Повремено еу упадали и у околна села, палили куће и тукли народ. Приликом упада у село Влашку, Лазовићеви четници су запалили неколико кућа и избатинали 23 сељака. Једне за другим изрицали су „казне селима" и заједно са немачким војницима спроводили реквизицију стоке и хране.

У овом окупаторско-недићевском терору суделовали су и разни „организатори и представници" Драже Михаиловића који су као срески начелници и војводе били у служби Немаца. На основу достава „њихових људи" вршена су скоро сва ова маевна хапшења по селима. Њихове присталице су у јулу растурали летке о „горском цару" Дражи Михаиловићу, оа поруком да треба „чекати

и чувати српске главе". Ови леци са Дражиним сликама штампани су у немачким штампаријама, а да би привукли пажњу, у народу су ширени гласови како су их ноћу „бацили наши савезници Енглези из авиона". Поједине групе четника и жандарма, по задатку дражиноваца, упадале су ноћу у села и мучки убијали политички истакнуте и угледније људе који су сарађивали са НОП-ом. Једна таква група састављена од жандарма и Пећанчевих четника убила је пред кућом у селу Влашки Спасоја Павловића, солунског пуковника и носиоца Карађорђевог звезде, а његовог сина теже ранила.

Због сталних блокада и претреса терена у овом периоду, знатно је био отежан политички рад и одржавање редовне везе са организацијама. Срески комитет КПЈ за Космај је зато одлучио да се из чете повуче на партијски рад још један број чланова Партије. На терену је такође задржан и изванредан број комуниста који су испред хапшења повучени у илегалност. На тај начин је сталним присуством партизана и партијских радника очуван континуитет у раду организација и онемогућено настојање непријатеља да терором заплаши и деморалише народ.

У току априла, маја и јуна Космајска чета и партијски радници водили су многе борбе са непријатељским одредима који су покушавали да их опколе и униште. Космајска чета је 22. априла водила борбу са жандармима у селу Поповићу. Партизани су успели да се пробију, а жандарми су после тога ухапсили већи број сељака. Крајем априла вођена је борба са четницима у селу Дучини, у којој је погинуо један четник и син власника колибе у којој су били партизани. Осмог маја, космајска „десетина" је водила борбу са Лазовићевим четничким одредом у шуми Врановац код Ропочева, а грочанска „десетина" са раљским четницима на терену грочанског среза. Подунавска партизанска „десетина" напала је 27. маја Смедеревски четнички одред, који је пролазио кроз Бадљевицу, и у тој борби су погинула два четника. Лепенички четнички одред је 28. маја сукобио са Космајском четом и групом партијских радника између Бождаревца и Бељине. После полчасовне борбе, партизани су успели да се пробију из непријатељског обруча.

У свим овим борбама као и у многим другим сукобима са непријатељем, партизани нису имали губитака. Прихватајући борбу, они су увек успевали изненадним нападом да збуне многоструко јаче непријатељске одреде и да избегну опкољавање. Најчешће су партијски радници гинули од непријатељских заеда и блокада приликом обилазке организација на терену. Приликом блокаде тромеђе подунавског, грочанског и младеновачког среза погину-

ли су од жандарма СДС Надашки Радослав Лала и Младен Николић Цртак, који су били упућени на партијски рад у Подунавље, а нешто касније је погинуо код Младеновца Смајо Буфтеговић. На сличан начин погинуло је или рањено и заробљено у току априла, маја и јуна око 15 партизана и партијских радника.

Јуна месеца непријатељ је извршио блокаду младеновачког среза. Сва села у срезу посели су одреди љотићеваца, четника и недићеве СДС, који су се кретали са комором и пољским кухињама. Космајска партизанска чета од двадесетак бораца нашла се усред ове блокаде у омањој шумици. Прихватање борбе са неколико хиљада непријатељских војника било је немогуће. Партизани су били принуђени да са кокардама на капама зађу међу непријатељске стрељачке етrojeве и да, тобоже претражујући терен, изађу преко пруге Београд—Ниш из блокаде.

Сталне борбе које је непријатељ наметао Космајској партизанској чети показивале су неопходност непосредног контакта партијских комитета на територији централне Србије како би пред концентрацијама непријатеља партизанске јединице имале већи простор за маневрисање.

Срески комитет је у вези с тим поставио питање пребацивања чете на терен Пожаревачког или Аранђеловачког окружног комитета за време док буде трајао притисак непријатеља у овом крају. У писму од 25. јуна, Покрајински комитет КПЈ за Србију о томе каже:

„Данас смо добили извештај од ОК Ар. и кажу да су формирали мањи одред на њиховој територији. Јавку нам обећавају за идућу недељу, те би вам и ми тада сигурно послали, само да ваш курир овамо дође у петак или у суботу а не у четвртак, о чему смо му већ говорили. Сматрамо да је боље да пребаците партизане на терен Ар. (анђеловац), пгто је и много изводљивије. Јавка за Пож. (аревац) никако вам није згодна. Зато вам препоручујемо да уколико морате одмах да шаљете партизане са те територије, онда их упутите на Букуљу јер се тамо налази одред са терена ОК-а Ар. (анђеловац).

Другови пишу да на њиховом терену има сада углавном жандарма (400), који не залазе у шуму, већ праве само заседе око Букуље. Четници су се повукли на Рудник где их Дража окупља. Зато мислимо (али ви то опет процените, јер знате какви су услови на вашем терену и даље према Букуљи, да би могли ваши партизани да се ноћу повлаче према Букуљи и да се дохвате Букуље. У сваком случају држите тај правац, било да шаљете партизане на Букуљу или да их

приближујете орашачком срезу, будите с партиз. (анима), у вези, а ми ћемо вам послати јавку чим је добијемо."

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1667.)

Одмах по успостављању везе са Окружним комитетом КПЈ за Аранђеловац, у црвој половини јула, Космајска чета је пребачена у састав обновљеног Првог шумадијског одреда.

У време кад је малобројна Космајска чета водила борбе са скоро увек десетоструко јачим непријатељским одредима и када су поједине групе бораца и партијских радника морале често да се пробијају из непријатељских блокада, почеле су се стварати и многобројне легенде о партизанима у овом крају. Приликом напада на четнике у Сенаји, мада су сви присутни видели само осамнаест бораца, у целом крају се причало да су партизани „блокирали цело село". Појединци су чак тврдили да еу после тога „посматрали" како је целу ноћ цролазила „партизанска колона" са комором и митраљезима.

Поред многобројних истинитих догађаја, народ је легендама украшавао ликове познатих бораца и руководилаца — Милосава Влајића, Мирослава Јовановића Мила, Миодрага Стојковића Миће, Љубомира Миловановића Гуте, Радована Филиповића Црвенот и многих других.

Младеновачка група сепцијалне полиције опколила је 25. јула са четницима и жандармима, у основној школи села Границе, партијске раднике Божидарку Дамњановић Кику, Дражу Марковића, Андрију Хабуша и Мију Обрадовића. Борба је трајала целу ноћ. У зору су партизани успели да се пробију из школе бацајући бомбе, од којих је погинуло неколико четника и жандарма. Од ове борбе почеле су се стварати легенде о Божидарки Дамњановић Кики. На симболичан начин народ је кроз њих одавао признање женама које су се бориле у партизанским одредима.

Ширењу ових легенди у знатној мери доприносили су и непријатељски војници. Свака борба у овом крају за њих је значила пораз, чак и онда када се њиховим одредима супроставило само неколико бораца.

КАЛАБИЋЕВЦИ ОКО ПОЖАРЕВЦА

Крајем марта 1942, Ислично као и у срезовима око Космаја, непријатељски терор је свом жестином захватио територију на којој је деловао Пожаревачки партизански одред. Обнављајући активност после отапања снега,

партизанске чете су брзо скренуле пажњу непријатеља, који је на то упутио јаче снаге, а половином марта и цео недићевски одред по злу познатог Милана Калабића. Са планина у плодни Стиг и Поморавље сишли су и четници Драже Михаиловића. Поред супротстављања народноослободилачком покрету, непријатељски одреди и посадне јединице су спроводиле разне „привредне мере“ за рачун окупатора, као што је наплата пореза, одузимање жита, кукуруза, и других намирница. По масовном терору при спровођењу ових мера нарочито су се истицали недићевци и окружни начелник Калабић. Дошавши са одредом у Пожаревац, он је већ првих дана завео масовна хапшења и батинање сељака приликом сакупљања порезе, спровођења реквизиција.³⁷ Још већем терору и прогонима била су изложена лица осумњичена као сарадници или симпатизери народноослободилачког покрета.

Калабићевци су у то време били распоређени као посаде по многим селима. Њихови официри су пијачним данима редовно држали зборове, који су почињали и завршавали са претњама да ће све „попалити, стрељати и интернирати“.³⁸ Издате су наредбе овим бившим партизанима и онима који су оглашени за сумњиве да се јаве командама калабићеваца. Тамо им је „саопштено да су они таоци“ и да ће их стрељати и попалити им куће ако се било шта деси у њиховим местима — „почев од летака до појаве партизана“, а наређено им је и да се сваког дана морају јављати недићевским командама. У целом округу ограничено је кретање по селима до 8 а ван села до 9 часова.

Терор калабићеваца, којима су се придружиле и остале окупаторске и петоклонашке јединице, трајао је несмањеном жестином скоро пет месеци. Недићевска српска државна стража је крајем марта у Свилајнцу ухапсила преко стотину сарадника и симпатизера народноослободилачког покрета, од којих је 25 стрељано а 40 отерано у концентрационе логоре. У мањем броју, хапшења су скоро свакодневно вршена и по осталим местима у округу. Приликом претреса терена, калабићевци, жандарми и четници су спаљивали куће, опијали се и батинали људе, жене и децу. У неким селима нагонили су девојке да се скидају голе и силовали жене на очиглед мужева. Претученим сељацима четник Белоречке чете поп Митровић је говорио — „ви ћете да нас храните, а ми ћемо да вас бијемо докле год не одате партизане“.

³⁷ Извештај М. Калабића — ВИИ рег. бр. 22/6-1 К-20.

³⁸ Према извештају полит. комесара Пожаревачког партиз. одреда — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, под бр. 1920.

Партизанске снаге, исцрпљене и десетковане непрестаним зимским борбама, биле су недовољне да се супроставе непријатељу и заштите народ. Пожаревачки партизански одред је тада имао две чете које су укупно бројале око 30 бораца. Прва чета (називала се Млавском а касније Печком) оперисала је на територији млавског и звишког среза, спуштајући се повремено и у Стиг.³⁹ Друга чета (називана обично Стишком а касније Моравском) оперисала је у долини Млаве, у Стигу а повремено је залазила и у моравски срез.⁴⁰

После мартовских акција, кад су спаљене архиве у општинама Стамници, Мелници и Кнежици, Прва чета је више од месец дана провела на унутрашњем сређивању, окупљајући некадашње борце, који су услед непријатељског терора поново потражили партизане. Тек крајем априла чета је извела још неколико акција. У намери да продру и на територију хомољског среза, партизани су 15. априла спалили архиву у Малом Лаолу и одмах се упутила преко Млаве, у близини Петровца. Изнад села Лесковца, међутим, наишли су на заседу Горњачана. После краћег пушкарања, чета се повукла натраг. Калабићевска посада из Петровца упутила се сутрадан у претрес терена и умало јој није пошло за руком да зароби штаб одреда. Пуцање за командантом и политичким комесаром скренуло је пажњу и горњачких четника, тако да су ови налетели на борбени строј калабићеваца. У међусобној борби изишло је двадесетак непријатељских војника на једној и другој страни. Једна патрола Прве чете сукобила се 30 априла између ЈБешнице и Мишљеновца са четницима из Кучева. Убијена су двојица а један четник је рањен. Огорчен после овог сукоба, непријатељ је раселио читаво насеље Басаре код Мишљеновца.

Руководство Прве чете је после ових акција одлучило да изврши мобилизацију некадашњих бораца који су у време непријатељске офанзиве напустили чету. Неколико недеља су партизани крстарили из села у село и позивали старе борце. Одзив је био преко очекивања. Број партизана се брзо удвостручио. Од малобројне чете израсла је бројчано велика јединица. Ова „мобилизација“ извршена је у Кнежици, Рановцу, Кладурову, Великом Лаолу, Рашанцу, Витовници и Манастирици. У чету се вратио и бивши командир Друге чете Велимир Дамњановић Ћата. Нажалост, после првих сукоба ти „мобилисани“ стари

³⁹ Командир ове чете био је Славко Поповић, учитељ а политички комесар Јован Шербановић.

⁴⁰ Командир је био Петар Стојановић Металац а политички комесар Владимир Милентијевић Ганди, кројач из Пожаревца.

партизани брзо су отпали предајући се четницима **ИИШ** поново бежећи својим кућама. Зато је Окружни комитет оштро реаговао на овакав начин омасовљавања чете. Слична грешка више се до краја рата није поновила.

Друга чета је после мартовских диверзија на прузи Кучево—Пожаревац растурила општинске управе у Сиракову, Мајиловцу, Миљевићу, Шувајићу, Доњој Крушевици, Браничеву, Десини и Печаници. Она је затим провела скоро цео април у избегавању непријатељских потера, које су у то време притисле читав Стиг, више ради одузимања хране него у потрази за партизанима. Почетком маја, ова чета се пребацила дубоко у млавски срез и тамо 4. маја извршила акцију у Врбници. Спаљена је општинска архива. Десет дана касније растурена је општинска управа у Црљенцу и Старчеву, а 19. маја спаљена је архива у Малом Градишту. Три дана касније чета је имала мањи сукоб код Гарева. После краћег пушкарања, непријатељ се повукао. То је охрабрило партизана и они су се дуже задржали на овом терену помажући партијским радницима да се повежу с партијским активистима и симпатизерима. Командир чете Петар Стојановић Металац је чак одлазио сам на партијске састанке и у набавку хране, па је тако 26. маја ујутру наишао на непријатељску заседу. Покушао је да пружи отпор, али је рањен, изгубио свест и тако заробљен. Непријатељ се одмах устремио и на логор чете, која, оставши без командира, није прихватила борбу него се повукла. Тако је појачана активност чете поново опала, па је Штаб и ОК у њу упутио Драгослава Марковића Рођу и тек придобле партизана из некадашње Моравске чете Симу Симића и Милана Благојевића. У сређивању прилика у чети протекло је неколико недеља.

Током маја Прва чета је непрестано покушавала да се пребаци на планинске терене и обухвати села у хомолском срезу, где су четници из Горњака имали јак утицај. У ноћи 19. маја код Брезничке реке ликвидиран је један немачки војник — Тотовац, а пет дана касније вођена је дужа борба са недићевцима код Манастирице. Непријатељ је био потпуно разбијен; једва је успео бежећи кроз ноћ да се спасе потпуног уништења. Заробљено је 7 војника и један рањени официр а заплењено 21. пушка, 845 метака, 5 бомби, 3 шаторска крила, 2 ћебета и другог материјала.⁴¹ Овај Калабићев одред више није обновљен. Они који су преостали, побегли су четницима у Горњак. У овом сукобу погинуо је популарни партизан Вујица Милојевић Муја, заменик командира чете. Он је био тешко рањен.

⁴¹ Институт за историју радничког покрета Србије, документ број 1257.

другови су га понели, али је убрзо издахнуо па су га сахранили недалеко од места сукоба. Кучевски четници пронашли су касније његов леш и јавно га изложили. Чак су долазили и Немци да га виде. Али на њихово изненађење, из свих околних села народ је у масама долазио и палио свеће крај палог партизана. То је још више разбеснело четнике, па су спалили неке партизанске куће у Манастирици и многе људе похапсили.

Неколико дана касније, чета је била на сасвим другом крају, у заседи на друму Рановац—Петровац. Ту је 1. јуна сачекана једна жандармеријска патрола. После краћег пушкарања, непријатељ се повукао али је због своје несмотрености погинуо један партизан. Тих дана је Јован Шербановић одвојио једну петорку и још једном покушао да се пребаци у Хомоље. Они су допрли до Осанице, али су ту били опкољени од четника. У крајој борби успело је Шербановићу и још тројици да се пробију из обруча, бацајући бомбе. Четници су заробили рањеног партизана Драгутина Илића Штабца. Мучили су га неколико дана, али се он херојски држао. Његов пркос је изазвао дивљење међу сељацима које су четници довели да присуствују његовом погубљењу. Штабац је на умору, сав избоден камама, позивао народ да презре издајнике и пође у борбу против окупатора и његових слугу. У Осаничком сукобу лакше је рањен и Јова Шербановић, па је неколико недеља морао да се повуче из одреда. Његово повлачење довело је до опадања активности чете. Она је још само одржала један збор у Рановцу, па је после тога неколико недеља логоровала дубоко у рановачким шумама.

Крајем јуна, опорављена Прва чета је кренула у акцију. Она је 28. јуна растурила општинску управу у Смољинцу а затим и у Малом Градишту и Мајиловцу. Заплећене су и веће количине хране намењене окупатору. Партизани су затим провели неко време у врбацама око Млаве у непосредној близини Пожаревца, позивајући бивше партизане из града да се врате у чете. Са овим бившим борцима одржан је састанак на Могили, међутим, нико нов тих дана није дошао у чету, чак ни они који су недавном провалом били угрожени.

Окружни комитет, обавештен о јулском пасивизирању чета, одлучио је да одржи саветовање са Штабом одреда и командирима чета. У близини Набрђа у потезу званом Луг састали су се тако чланови ОК, штаб и Мома Марковић. На овом састанку, који је трајао два дана, оштро је критиковано руководство одреда, чак је било предлога да се смени командант одреда Жика Поповић. Окружни комитет је сматрао да руководству одреда треба помоћи да савлада кризу а нарочито команданту који је,

будући дуго живео у непосредној близини Вељка Дугошевића био популаран у народу и стекао приличан углед. Критиковане су такође акције на општинске управе, које не доводе до жељених резултата без оружаног напада на непријатеља. Ту је испланирана једна значајнија акција — напад на граничну караулу у селу Винцу. У том нападу требало је да учествује читав одред, с тим да једна мања група остане у реону Млаве и диверзијама на комуникацијама одврати непријатељску пажњу. Разоружањем непријатељске посаде на дунавској граничној караули требало је да отпочне читава серија акција на непријатеља и његове комуникације. Али, то реактивирање одреда није могло ни лако ни брзо да се спроведе. Нови полет дошао је тек почетком јесени.

Непријатељски терор нанео је знатне губитке партијској организацији и другим организацијама народноослободилачког покрета на терену. Присуство непријатељских одреда, претреси терена и хапшења онемогућавали су редовно одржавање везе са партијским руководством. У посебно тешким условима радиле су у то време партијске јединице у Пожаревцу. Непријатељ је непрестано хапсио и саслушавао бивше партизане који су успели да избегну интернацију. Калабићевци и жандарми су чак растурали групе људи које би случајно застале у разговору на улици, а професори гимназије су добили налог да контролишу ћаке по кућама. Преко разних провокатора и шпијуна пољска је стално покушавала да открије и онемогући јачање организације у граду. Хапшењем и интернирањем у концентрациони логор члана КПЈ Војислава Жикића, привремено је онемогућено јачање организације у Пожаревцу.

Непгго слично догодило се и у Петровцу. Учестале акције партизанских чета натерале су калабићевце да изненада изврше рацију и похапсе све који су били назначени као некадашњи сарадници партизана. Половином марта једна већа група активиста и грађана доведена је у Пожаревац, где су неколико дана саслушавани, неки отерани у логор а изванредан број пуштен. Та рација је такође успорила рад на активирању партијских организација у Петровцу и околини. Само неколико недеља касније, крајем маја, у рамском срезу ухапшена је Слободанка Стефановић, која је својим држањем условила провалу по читавом том делу терена. Непријатељ је похапсио десетине сарадника и симпатизера, међу којима и неколико чланова Партије. Та провала се каеније пренела и на Пожаревац. Будући да су многи бивши партизани откривени као активисти, непријатељ се свом жестином оборио на њих. Понова су настала хапшења не само по селима у рамском

срезу већ на целом подручју а нарочито Пожаревцу. Већи број чланова Партије живео је полуилегално.

Провале и хапшења у Пожаревцу, Петровцу и по осталим местима у округу, и поред знатних губитака, нису онемогућиле политичку активност на терену. Половином 1942. године створена су упоришта а затим и партијске организације у Костолцу. Обновљене су такође и везе са осталим организацијама на терену, тако да је, према извештају ОК КПЈ за Пожаревац, већ крајем лета у округу било 13 партијских јединица са укупно 66 чланова КПЈ. Поред тога, 10 чланова Партије било је под „истрагом“ да би се проверило њихово држање у затвору, а 20 чланова КПЈ било је у Пожаревачком партизанском одреду.

Јачање партизанских чета доласком јесени још више је оживело активност организација на терену и проширило њихову делатност стварањем нових политичких упоришта по многим местима. Нов полет у развоју народноослободилачке борбе, који је почетком јесени 1942. године захватио ове крајеве, означавао је потпуни неуспех окупаторских јединица и петоклонаша да униште партизане и да терором заплаше и одвоје народ од народноослободилачког покрета.

ПРВИ ШУМАДИЈСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД „МИЛАН ВЛАГОЈЕВИЋ“

Почетком априла у Горњој Трнави одржан је састанак Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац на коме је одлучено да се што пре спроведе ранија одлука о обнављању одреда, а најдаље до половине маја месеца. Организације на терену у то време пребродиле су најтеже дане непријатељског терора и знатно се омасовиле и ојачале. Половином јула ОК КПЈ за Аранђеловац је почео да продира на територију ранијег Крагујевачког окружног комитета. Успостављене су везе са скојевцима у Крагујевцу, а формирана је нешто касније у граду и партијска јединица од три члана. По селима на терену ОК Аранђеловац створена су јака партизанска упоришта: у Горњој Трнави, Гајевима, Забрежју, Даросави, Брајковцу, Трбушници, Рудовцима, Пркосави, Јунковцу, Липљу, Заграђу, Мисачи и Манојловцима. Политичким радом на терену и активносту партијских и скојевских организација, народноослободилачких одбора и актива жена, створени су били повољни услови за подршку и учешће народа у оружаном борби.

Непријатељске снаге у округу биле су у то време знатно смањене због ангажованости у другим крајевима

ма. Нешто преко хиљаду немачких војника, четника, жандарма, недићеваца и љотићеваца, растурених као посаде по варошима, око пруга и по селима на овој просторној територији, вршили су само повремене мање претресе терена. Ова чињеница је такође била од велике важности у првим данима сређивања одреда и отпочињања оружаних акција.

На овом састанку у Горњој Трнави одлучено је, пошто је размотрена ситуација у округу, да се 9. маја састанак ОК КПЈ за Аранђеловац одржи на Букуљи, где би чланови Комитета окупили и све борце Првог шумадијског одреда који се налазе на терену.

Припремајући обнављање одреда, Окружни комитет је поводом Првог маја издао летак у којем се обраћа народу Шумадије позивајући га „у непомирљиву борбу против окупатора и његових слугу“. Преко организација на терену летак је растурен по многим селима и градовима.

Девог маја на Букуљи се поред 4 члана Окружног комитета окупило још 13 партизана и партијских радника.⁴² Одлучено је да партизани одмах почну оружане акције. За команданта одреда постављен је Милорад Лабудовић Лабуд, некадањи командант Трећег шумадијског батаљона. Борци су подељени у три четворке, које би се повремено раздвојиле и вршиле акције на разним крајевима округа да би се спречила концентрација непријатеља и постигао већи политички ефекат код народа. Као прва акција био је предвиђен напад на наоружану љотићевску стражу у Рабровцу. Између 24. и 25. маја ноћу партизани су ушли у село и разоружали стражаре. Осуђени су на смрт и стрељани председник општине и командир страже, који су као љотићевци били познати сарадници окупатора. У овом нападу заплењено је 10 пушака, 500 метака и 5 бомби.

Отпочињањем оружаних акција после солидних припрема, и уз помоћ и подршку организација на терену, стварани су још повољнији услови за политички рад и шире укључивање народа у оружану борбу. Окружни комитет је о томе писао почетком јуна у свом извештају:

... „Данас је ситуација у неколико измењена. Нашим појављивањем путем летака, обавештења

⁴² На састанку су били: Сремчевић Станислав Црни, Петровић Душан Шане, Милосављевић Милован Мика, Радовановић Милић Младен, Милић Слободан, Јовановић Зора, Лабудовић Милорад Лабуд, Грујић Радован, Илић Пантелија Паша, Крстић Слободан Уча, Ђурић Ђорђе Бока Шарац, Несторовић Живомгар Жика Даросавац, Илић Радомир Жућа, Петровић Трифун Макса, Чортан Милан Мали. Лукић Радован и Гавриловић Бранислав Ђата.

и билтена, нашим активним радом на формирању НОО осећа се оживљавање расположења народа за борбу. Исто тако појављивање наших партизана и неколико ситнијих акција извршених од њих доприносе томе. С друге стране све безобзирнија пљачка окупатора у одузимању хране, стоке, вуне и осталих производа, диже све веће расположење народа за борбу.

Једна од чињеница: да је расположење народа на нашој страни и његова готовост да нас у борби помогне. Од нас зависи и наше спремности да то расположење каналишемо у борби противу окупатора и његових слугу" ...

(Оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9399)

Настављајући са мањим акцијама и сакупљањем оружја, партизани су у јуну имали мањи сукоб са недићевцима у Даросави. Рањен је један и погинуо један недићевац. Осамнаестог јуна посечени су телефонско-телеграфски стубови између Шаторње и Рудника.

НеноЈШКо дана после ове акције јаке непријатељске јединице су опколиле одред у селу Трешњевици. У блокади је учествовало око 500 немачких војника, жандарма СДС и белогардејаца. Партизани су успели да се пробију из непријатељског обруча без губитака, а у борби је погинуо један а рањена су два жандарма.

Тих дана су на Букуљу стигли и борци Космајског одреда. У састав Првог шумадијског одреда упућено је 11 бораца.⁴³ Одмах после састанка Шумадинци и Космајци су имали неколико већих сукоба са непријатељем. Шестог јула са непријатељским јединицама вођена је борба у Шаторњи, а истог дана једно партизанско одељење заробило је у Гарашу четничког војводу Светислава Величковића. Сутрадан је код села Љубићевца Први шумадијски одред напало 300 немачких војника и око 600 жандарма и четника сакупљених из целог овог краја. Партизани су после једночасовне борбе успели да се пробију без губитака према Црнићу. У овој борби погинуо је један а рањено еедам непријатељских војника.

После ове борбе Први шумадијски одред се пребацио у качерски срез а затим према Колубари, док су немачке и петоклонашке јединице осам дана узалудно вршиле претресе терена по планини Руднику.

⁴³ Дошло је 17 Космајаца, према извештају ОК КПЈ за Аранђеловац — оригинал у Институту за историју радничког покрета Србије, бр. 9396. — Постоје извештаји да је у одред стотило само 11 бораца, па је вероватно да је неке другове ОК КПЈ за Аранђеловац задржао за рад на терену.

Непријатељска акција, међутим, није завршена овим претресом. Краљевачка обласна команда је тих дана припремала „чишћење качерског и орашачког среза“, концентришући одреде СДС из крагујевачког и београдског округа.

Да би се после ових борби спречила концентрација непријатеља, штаб одреда је наредио да се истовремено изводе акције у разним крајевима територије. Једна тројка је добила задатак да на неугроженим теренима руши непријатељски саобраћај. Она је 13. јула извршила напад на железничку станицу Милатовац на прузи између Крагујевца и Лапова. Друга група партизана заробила је 15. јула једног четника Колубарског четничког одреда, а 16. и 17. спалила општинске архиве у Калањевцима, Трбушници, Крушевици, Даросави, Медошевцу и Јунковцу. Одмах су из Младеновца, Лазареваца и Ваљева, под командом Стануловића, команданта СДС за ваљевски округ, упућена појачања у овај крај, која су вршила безуспешне претресе терена.

Захваљујући постојању илегалних партијских и скојевских организација и народноослободилачких одбора, као и читавој мрежи обавештајних пунктова по селима, партизански одред је са успехом избегавао концентрације непријатељске снаге, организујући истовремено акције у оним крајевима где га непријатељ није очекивао.

Партизанске акције су позитивно одјекнуле у целом крају, па је Окружни комитет 15. јула издао Проглае у којем се објашњавају последњи догађаји и позива народ да свим снагама помогне партизанску борбу. Поред растурања по селима, овај летак је преко организација растурен и по градовима у аранђеловачком округу.

У другој половини јула Први шумадијски одред је имао 28 бораца. Упућивањем нових бораца из Београда и повлачењем људи са терена, према одлуци ПК КПЈ за Србију, он је требало да ојача и послужи као ослонац за обнављање осталих партизанских одреда у овим крајевима Србије. Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је тога ради 22. јула преко Јовише Радојевића из Липља, успоставио везу са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево.

Први шумадијски одред је у то време имао две чете, од којих је једна упућена у Колубару а друга према Опленцу са задатком да у овим срезovima разоружају сеоске страже и забране рад општинским управама.

Чете су ове задатке извршиле само делимично. Почетком августа у Шумадији се окупила „казнена експедиција“ од око 6000 непријатељских војника.

Првог августа Окружни начелник крагујевачког округа издао је Проглас позивајући народ да му пружи помоћ у „чишћењу Шумадије”. Десетог августа немачки генерал Турнер одржао је у Аранђеловцу конференцију са окружним начелницима из целе Србије, на којој је од њих захтевао да униште партизана не очекујући „ни једног човека” као појачање од стране немачких снага. После десетодневног „чишћења терена”, непријатељске снаге су се морале повући у друге крајеве угрожене устанком. Претреси терена у Шумадији нису дали никакве резултате, сем редовног злостављања народа.